

ORBÁN IMRE

„MEGDÖBBENTŐ TÜNEMÉNY”

A nazarénus hit és mozgalom története Makón
(1864–1920)

BUDAPEST
2001

Keis Silvester

ORBÁN IMRE

„MEGDÖBBENTŐ TÜNEMÉNY”

A nazarénus hit és mozgalom története Makón
(1864-1920)

MEGDÖBBENTŐ
TÜNEMÉNY

ORBÁN IMRE

„MEGDÖBBENTŐ TÜNEMÉNY”

A nazarénus hit és mozgalom története Makón
(1864-1920)

BUDAPEST, 2001

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG

Kiadó:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM), Budapest

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

A kötet megjelenését támogatta:
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány

ISBN 963 8472 60 X

Nyomdai munkálatok:
Juhász Nyomda Kft.

Tartalom

A MAKÓI NAZARÉNUS GYÜLEKEZET TÖRTÉNETE

Előszó	7
Az új hit megjelenése a városban	9
A gyülekezet megszilárdulása és az első konfliktusok	12
A gyülekezet további erősödése, az intézményesülés első jelei	22
A gyülekezet virágkora	46
A gyülekezet a századfordulón és az új század első évtizedeiben	57

MELLÉKLETEK

I. A nazarénusok és a sajtó	70
II. A felekezet meghatározó személyiségei	81
III. A nazarénusokkal kapcsolatban Szöllősi Antal makói református lelkészhez intézett levelek 1870–1871 között	84
1. Herczeg Ferenc ómoravica református lelkész válaszlevele	84
2. Dömötör Károly pacséri lelkész válaszlevele	84
3. Lázár Ferenc pacséri cipész mester, volt nazarénus beszámolója a pacséri nazarénusokról	85
4. Turóczi Endre harashti református lelkész válaszlevele	89
5. Kulcsár Sándor újvidéki református lelkész válaszlevele	92
IV. A nazarénus kérdéshez. Csécsi Miklós makói református lelkész értekezése	94

FÖLHASZNÁLT IRODALOM	98
----------------------	----

RÖVIDÍTÉSEK	99
-------------	----

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/isbn_963847260X

Előszó

„Megdöbbszent tünemény.” Így jellemezte a nazarénusok szereplését 1875 őszén Csécsi Miklós, a négy és fél hónapja Makón szolgáló református tiszteletes. A korszak forrásait, írásait vizsgálva ez a legtalálhatóbb megfogalmazás, mely tömören képes visszaadni mindazt, amit a XIX. század 60-as és 70-es éveiben terjedő új hit kiváltott az emberekből.

Ha szemügyre vesszük a kor történeteit, még ma is *megdöbbszent* a fönnálló világi és egyházi viszonyoktól való teljes elfordulásuk, a képmutatónak ítélt renddel szemben bátran, hitvallóan, egy gyökeresen új értékrend szerint fölépített világuk, a radikális becsületességre való törekvésük. Egy idealizált, az őskeresztényekhez kötni szokott, de talán soha nem létezett tökéletes közösség képe lebegett a szemük előtt. És ez akkor is megdöbbszentően más volt, ha az emberi gyöngeségektől nyilván ők sem voltak mentesek.

Előbb megmosolyogták őket, majd kemény föllépést követeltek ellenük, s a századfordulóra erkölcsi rendjükre inkább elismeréssel tekintettek. Nagy utat, sok hitvallást föltételez a századfordulóra kialakult mondanás, miszerint a napszamosokat alkalmazó egyik gazda így sóhajtott föl: „De jó volna, ha mindenki nazarénus volna a világon!”

A mozgalom ugyanakkor *tünemény* is. Amely föltűnt, ragyogott, majd enyészni kezdett. Az induló lendület, lelkesedés, hév az új század első évtizedeiben fokozatosan alább hagyott. A „csodálatos parasztvallás”, ahogy *Tömörkény István* a társadalmi bázis többségét kitevő földművesekre utalva jellemezte őket, nem bírt megküzdeni az intézményesülés, az intézményekkel rendelkező, „nagygyá” lett egyház gondjaival. Alább hagyott az a lelkesedés, mellyel a születés idején a gyülekezet rendelkezett. A világ dolgaira nem tudtak már olyan sokak által elfogadott válaszokat adni, mint a régebbi időkben. Merevebbek lettek, s gyakorta olyan kérdések kötötték le erejüket, mint az amerikai bajuszvita. Közben újabb közösségek is jelentkeztek, baptisták, adventisták, melyek tovább vitték a térítő lendületet, s híveiket nem egyszer a nazarénusok közül „újoncozták” maguknak.

A makói gyülekezet az ország egyik legjelentősebb nazarénus csoportja volt. Szervezettsége, létszáma, anyagi ereje folytán fokozatosan erősödött, s ahogy teltek az évek, Makó egyértelműen a hódmezővásárhelyi csoport mögött vagy mellett az ország meghatározó nazarénus központja lett. Ez köszönhető azoknak a legendás vezetőknek, Lőkös Józsefnek, Baranyi Antalnak és Zeitler Rudolfnak, kik országos tekintélyre tettek szert. Ők képviselik a makói nazarénusság hős- és virágkorát.

Írásunkban a régi idők történéseit nézzük meg közelebbről. Vizsgáljuk az új hit megjelenését, szerveződését és térhódítását, intézményeinek kiépülését, a helyi társadalomra való hatását. Kutatjuk a makói sajátságokat. Szemügyre vesszük a felekezet híveinek szociológia jellemzőit. Összességében fölvázoljuk azt a hatalmas ívet, melyet a nazarénus felekezet befutott Makón.

A nazarénus felekezet az 1830-as években jött létre Svájcban. Alapszelméi gyorsan terjedtek, és hamar eljutottak Magyarországra is.¹ Közvetítői Svájcot megjárt mesteremberek voltak, kiknek missziós munkája nyomán már 1839-től lettek követői az új hitnek Pest-Budán. 1839-től a szabadságharcig terjedő időszak képezi a nazarénus mozgalom magyarországi történetének első korszakát.² Ekkor még az egyházakkal, az államhatalommal nem kerültek összeütközésbe. A hívek zöme városi ember volt. Főként iparosokat és vallásos öregasszonyokat találunk közöttük.³ Vallási nézeteik fokozatosan kikristályosodtak, bár annak rendszerezett hazai összefoglalására várnunk kell majd két évtizedet.⁴

A forradalom és szabadságharc, a mindenféle gyülekezést gyanús szemmel néző osztrák önkényuralom és az ennek nyomán kibontakozó üldöztetés szétszórta a pesti gyülekezetet.⁵ Ekkor fordul a nazarénus térítés az Alföld felé. A súlypont térbeli áthelyeződése együtt járt a társadalmi bázis megváltozásával. A hívek az 50-es évektől döntően a parasztság soraiból kerültek ki, bár szervezői, összefogói továbbra is a vidéki iparosok, majd később nem egyszer a tehetősebb vállalkozók voltak.

Az új hit megjelenése a városban (1864)

Az első időszakban Makót és vidékét elkerülték a nazarénus eszmék. Bár vannak adatok arra, hogy számolnunk kell a nazarénusok délvidéki jelenlétével, de ez csak szórványos és esetleges volt. Képviselőik jelentősebb csoportokat nem hoztak létre. Talán csak a Torontál megyei Bocsár az említésre méltóbb, ahol már 1848-ban találkozhatunk velük.⁶ A döntő változás az 1854-es évhez köthető.

¹ A felekezet keresztény. Jórészt elfogadja az apostoli hitvallást. Elvetik a gyermekkeresztséget, tilos nekik fegyvert viselni, esküdni. Papjaik nincsenek, egyöntetű liturgiájuk nem alakult ki. A szentségek közül az úrvacsorát és a keresztséget ismerik el. Kerülnek minden hivalkodást, törekszenek az egyszerű, szerény életre. Általában a tudományokat elvetik. Nem tartják sokra az iskolázást, a szükséges tudás számára elegendő a Szentírás ismerete.

² PALOTAY S.-SZIGETI J. 6. l.

³ KARDOS L.-SZIGETI J. 64. l.

⁴ Krisztusban hívő gyülekezetek vallás és egyház szertartási szabályai. Hódmezővásárhely, 1876.

⁵ KARDOS L.-SZIGETI J. 73. l.

⁶ A gyülekezetről Lázár Ferenc cipésmester tesz említést „Rövid ismertetés a nazarénusokról Pacsér községben. Rövid ismertetés a nazarénusokról, melyet saját tapasztalása és a nazarénus atyafiaktól közvetlen hallomás útján összegyűjtött egy volt nazarénus” című írásában tesz említést. Az írás Szöllösi Antal makói református lelkész kérésére született

Az egybehangzó beszámolók szerint ekkor vert gyökeret a nazarénus hit a Vajdaság földrajzi központjában, a Bács megyei Pacséron, s vált a település a további misszionálás központjává. Az itteni viszonyokról, a nazarénus gyülekezet egyedülállóan gyors fejlődéséről szemléletes képet nyújtanak a dolgozatunkhoz melléket beszámolók, melyek szemtanúk írásai.⁷ Számunkra a tudósítások azon részei érdekesek, melyek nyomán megpróbáljuk követni a nazarénus eszmék terjedésének s ezzel Makóra jutásának útvonalát.

Herczeg Ferenc omoravicai református lelkész így látta az eseményeket: „Straszburchban volt egy református pap 1836-ban, a ki a kisdedeket mint nem hívőket meg nem keresztelte – onnét ki csapván Sveiczba költözött, tana onnét terjedt szét mindenfelé hazánkban először Bánátban – azután Baján, Pacséron, s Omoraviczán sat.”⁸ Ugyanerről *Turóczi Endre harasztai lelkész* így írt: „A magyarországi nazarénizmus 1854-től számíthatja kezdetét, bár előbb is voltak itt ott leginkább egyes mester legények, kik külföldön ismerkedvén meg ez eszmékkal ezeket csak házuk belsejében melengették. De nevezett évben Pacséron nyilván fellépett a mellett Krémer (keresztnevét nem tudom). Innen mint focusból terjedt a szomszéd Omoraviczára, Bajára s több más helyekre.”⁹ *Lászlár Ferenc cipész mester*, volt nazarénus a pacséri gyülekezet történetéről szóló írásában ezt olvashatjuk: „Pacséron Kalmár által terjedt el az új tan, s ezen gyülekezetnek egyik fia Tóth Ferenc, ki 1855-ben szélmalomács volt Szabadkán szintén itt kereszteltetett meg, később azonban ismét elköltöztvén Hódmezővásárhelyre ment, hol több évig mint egyedüli nazarenus tartózkodott. Azonban 1859 körül valami Etei Károly nevű fegyencz Illováról megszabadulván Tót Ferencz által megismerkedett ezen új hittel, s mint-hogy ő mint dologtalan csavargó dolgozni nem szereztetett, de beszélni jól tudott; ő alapította úgy szólván Magyarhazánkban a legnagyobb gyülekezetet Vásárhelyen.”¹⁰

Szöllősi Antal makói református lelkész a terjedés útvonalának megpróbált rekonstruálásban érzékelteti velünk azt az óriási lendületet, amelynek folyamatában pusztán csak az egyik állomás a makói gyülekezet megalá-

1870. november 5-én. A szövegét (III/3. melléklet) teljesen közöljük. Az irat a Makóbelvárosi Református Egyházközség Irattárában található iktatószám nélkül. Bocsár Torontál megyében, Nagyikindától kb. 20 km-re DNy-ra található.

⁷ Az írások elfogultak. A nazarénus felekezettel vitatkozó református lelkészek és egy volt nazarénus hívő beszámolóí.

⁸ III/1. melléklet

⁹ III/4. melléklet

¹⁰ III/3. melléklet

kulása. Szerinte a pacséri meggyökerezés után 1857-58-ban lépte át „e tan a Dunát és Tiszát, s áradatként kezdett terjedni délnek és különösen északnak. Pest, Heves, Kis-Kunság és Jászság, Torontál, Temes, Krassó, majd Csongrád, Arad, Békés és Bihar, az ország talán minden megyéi, sőt a király-hágón-túli részek is látták a Nazarénus térítőket. [...] Annyi bizonyos, hogy 1863. évig észak felé Pest, Kunság, Jászság és Heves megyén át Borsod határáig terjedt.”¹¹ *Szeberényi Lajos Zsigmond evangélikus lelkész*, aki a kérdéssel már tudományos alapossággal foglalkozott állítja, hogy „H.-M.-Vásárhelyről a szomszédos Békésbe és Csanád megyébe terjedt el a nazarenismus, onnan pedig Bihar-, Aradmegyébe. [...] Torontálra és általában a déli megyékre nézve a nazarenismus kiindulópontja Temesvár, a hova azt a külföldről bejött órárok csempészték be.”¹² A Békésbányai Református Egyházmegye pedig 1864-ben azt jelezte, hogy déli területein jelentősebb nazarénus mozgolódás van. A társadalmi bázisra utalva jelenti *Hajnal Ábel esperes*, hogy a „városokban egy vallási rajongó csapat kezdett a nép alsóbb osztályaiból csoportosulni.”¹³ A nazarénusokról írt munkájában viszont arról tudósít bennünket Szöllősi Antal, hogy megjelenésük az egyházmegye déli részein, azaz Torontálban 1859-re tehető.¹⁴ Az esperes jelentése tehát már az élenkülő térítő tevékenységre utal.

Az ötvenes évek második fele a missziók korszaka volt. Általában elmondható, hogy igencsak megszorodott a gyülekezetek száma 1855 és 1867 között.¹⁵ Az 50-es évek végén és a 60-as évek elején a Makóhoz közeli térségben Pacsér, Ómoravica és Szabadka mellett már voltak hívek Újvidéken, Csávoson, Temesvárott, Szegeden, Horgoson, Óbecsén.

Szigeti Jenő szerint a nazarénus hitnek „Makón és Szentesen is voltak követői 1866-ban”¹⁶ *Ombódi János* óvatosan fogalmazva úgy véli, „hogy a múlt század hatvanas éveinek a közepén jelent meg Makón a hit”, bár később kezdetként az 1867-es évet jelöli meg.¹⁷

Lehetséges a pontos évszám megállapítása. Ebben a református egyház canonica visitatiói vannak segítségünkre. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek míg 1863-at illetően nem szólnak semmit, az 1864-es évvel

¹¹ SZÖLLŐSI A. 1871. 474-475. l.

¹² SZEBERÉNYI L. ZS. 56. l.

¹³ KARDOS L.-SZIGETI J. 129. l.

¹⁴ SZÖLLŐSI A. 1871. 475 l.

¹⁵ KARDOS L.-SZIGETI J. 135. l.

¹⁶ KARDOS L.-SZIGETI J. 142. l.

¹⁷ OMBÓDI J. 3. l. M. Naz. It. Ombódi János (1917-) a makói gyülekezet tagja volt. 1869-ben és 1979-ben írta meg a makói nazarénus gyülekezet történetét.

kapcsolatban tudatják velünk, „a nazarénusok tévtana hozzánk [ti. Makóra] is átszármazott s néhány követőre talált.”¹⁸ A Maros című helyi lap is ezt az évszámot erősíti meg: „Makón a nazarénizmus 1864-tája óta kezdett terjedni, de csak úgy, hogy most egy családból a férj, majd a nő, majd egy más család tag vette fel az új hitet, s lassacskán az az egy vonta maga után a többi, vagy ő maga is visszatért előbbi felekezetéhez.”¹⁹

A nazarénus felekezet makói megtelepedésében a délvidéki misszió eredményeként megalakult vásárhelyi gyülekezet térítő tevékenységét kell látnunk. Hódmezővásárhelyen 1858-ban jelent meg az első nazarénus, Tóth Ferenc, aki Szabadkáról települt oda. Sokáig egyedül volt. A gyülekezet megerősödése 1863-tól figyelhető meg.²⁰ Ezután hozhatták ott dolgozó ácslegények 1864-ben a nazarénus tanokat Makóra.²¹

A gyülekezet megszilárdulása és az első konfliktusok (1865-1868)

A kezdeti időben nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a nazarénusok makói megjelenésének. Kevesen voltak, és ahogy „az utódok ma is emlegetik”, a legelsőek „gyalog jártak át H.M.Vásárhelyre, mert Makón még gyülekezet nem volt, amikor már H.M.Vásárhelyen volt. A buzgóságtól és az első szeretettől sarkalva a vasárnapra virradó hajnalon már 2 órakor elindultak.”²²

Az áttéréseket tekintve kezdetektől legérintettebb református egyház is így nyilatkozott, midőn 1864-ben észlelték a felekezet megjelenését, „azonban az egyház által tett nem háboríttatásuk folytán nagyobb terjedelmet nem nyert, s elterjedésétől nincs ok tartanunk.” Az egyháztagok vallásosságának jellemzésével kapcsolatban arra a kérdésre, miszerint „Az egyháztagok erősödnek-e naponta a keresztény hitben?” még azt is megjegyzi: „nagyobb panasza ok nem merült fel.”²³ 1865-ben a kánoni vizsgálat gyakorlatilag ezt

¹⁸ A makói helvét hitv. egyházzól hivatalos jelentés és kimutatás az 1865 év július ... napján tartott törvényszerű vizsgálat – canonica visitatio alkalmával. Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 84/1865. Mú. Ref. It.

¹⁹ Maros 1874. november 22.

²⁰ SZÖLLŐSI A. 1871. 475. l.

²¹ SZÖLLŐSI A. 1871. 476. l. Szöllősi a nazarénusok makói megjelenését 1865-re teszi. Ez érdekes, hisz ő, mint makói református lelkész hivatalból ismerte az egyházban végzett kánoni látogatási jegyzőkönyveket, melyek szerint az új hit 1864-ben jelent meg. Írásában az 1865-ös évszám nyomdahiba vagy talán a szélesebb körben megindult terjedésre utal.

²² OMBÓDI J. 2. l.

²³ A makói helvét hitv. egyházzól hivatalos jelentés és kimutatás az 1865 év július ... napján tartott törvényszerű vizsgálat – canonica visitatio alkalmával. Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 84/1865. Mú. Ref. It.

ismétli: „*A nazarénusok tévtana hozzánk is átharapódzott, de nagyobb terjedelmet nem nyert.*”²⁴ Érdekes módon ugyanezt a kitételezt hozzák a következő egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1868-ig, pedig az 1860-as évek közepe ennél már komolyabb értékelést érdemelt volna.

Az összeütközés 1865-ben egy *keresztezési ügy* miatt robbant ki. Lényegében erről az esetről szóló híradások hordozzák az első részletesebb tudósításokat a makói nazarénusokról. Mint az egyéb e tárgyban fennmaradt dokumentumok döntő többségére, úgy ezekre is igaz, hogy a „*másik*” *oldal tudósításai, vitatkozó jellegűek és nem egyszer „tendenciózusak” is.* A nazarénus felekezet fölfogásának megfelelően nem fordított gondot dolgainak írásba foglalására vagy általában a iratainak megőrzésére. Tőlük származó dokumentumok az 1865-1868 közötti évekből alig vannak, és a tudósítások száma a későbbiekben is kevés.

A viszállyal kapcsolatos iratokból ismerhetjük meg az első hívő nevét: *Csávás József*. Ő tanyai lakos, valószínűleg földműves.²⁵ Kitart hite mellett, s többszöri szereplése arra utal, hogy az alakuló gyülekezet biztos és fontos tagja volt. Később, bár gyülekezeti tag maradt, nem találkozunk vele a hivatalos ügyek intézése során.

A nazarénus hittételek egyik legfontosabbika a gyermekkeresztség elutasítása. Éppen ezért 1865. szeptember 20-án Csávás József fölkereste *Jubász Antal* református lelkészt, hogy kérje újszülött gyermekének az „*Élők könyvébe*” való bejegyzését. Az apának az ügyben való eljárása, a lelkész által neki szegezett kérdésekre adott válaszai jelzik, hogy alaposan fölkészítette a gyülekezet őt akár egy teológia jellegű vitára is. Sajnos azt nem tudjuk, hogy ez a fölkészítés Makón történt-e, vagy a hívek még mindig átjártak Hódmezővásárhelyre. A létszám növekedése miatt 1865-ben már valószínűbbnek tűnik a makói helyszín szoros kapcsolatban a vásárhelyiekkel.

Mivel az egyházi anyakönyvek ekkor a népesség számontartásának az állam által hivatalosan elismert egyedüli iratai, ezért a hatóságokkal szem-

²⁴ A makói helvéthivallású Egyházzól hivatalos jelentés és kimutatás az 1866. év ... napján tartott törvényszerű vizsgálat /canonica visitatio/ alkalmával. Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 1866. április 10-i ülés. A jegyzőkönyvbe bemásolt egyházlátogatási dokumentumnak nincs külön száma. Mú. Ref. It.

²⁵Tanyájának házszáma 1118. 1871-ben már tanya 202 szám alatt lakik. Felesége Szentpéteri Észter, mindketten reformátusok. Törvényes házasságban éltek, azaz, mint a református gyülekezet tagjai házasodtak össze. „A Sz Gy Anyakönyv” adatai 1870-ből és 1871-ből. M. Naz. It. Nazarénusok születési Anyakönyve 1873-1895. 1874-es év. CSMLT Alisp. 3565/1895

beni kötelezettségteljesítésnek tekintették ekkor a nazarénus gyülekezet hívei egy-egy újszülött bejelentését. Azonban az apa azt is közölte a lelkésszel, hogy a gyermeket „*behozni nem látta szükségesnek, mert megkereszteltetni nem akarja, s csak is a polgári rendelvények megtartása végett jelenti be [...] a gyermeknek bűne nincs, tehát nincs szüksége a keresztségre.*” A gyülekezet tagjainak mentalitását mutatja, hogy további vitára nem volt hajlandó az apa. A lelkész által föltett kérdésekre csak ennyit válaszolt: „*Bölkös az Úr.*” „*Majd megtanít az Úr.*”²⁶

Nem volt könnyű a lelkészi hivatal helyzete sem. Kereszteleetlen gyermeket a megkereszteltek anyakönyvébe nem írhatott be. A keresztséget nem kérők számára „élők könyve” nyitására egyenlőre hallani sem akart. Ugyanakkor kötelessége volt a református szülőktől származó gyermekek nyilvántartása. Az állam törvényeinek érvényre juttatásához végül is az állam segítségét kérve így indokolta a karhatalom igénybe vételét: „*Csávás a gyermek beküldését daczára a reá vesztegetett tanításoknak megtagadta, nehogy a gyermek meg nem lett kereszteltetéséből s az anyakönyvbe be nem íratthatásából felelősség későbbben az egyházat terhelje, a gyermeket előadót nt [nagyitiszteletű] úr behozatta, s megkereszteltette.*”²⁷ Ezzel megtörtént Makón az első „erőhatalommal” való keresztelezés. Bizonyára nem kis föltűnést és különböző érzéseket keltett a városban a fegyveresekkel templomba kísért anyának és újszülött gyermekének a látványa.

Az eset váratlanul érte a református lelkészi hivatalt. Juhász Antal tiszteletes próbált is végére járni a dolognak. Az eljárást nem nevezhetjük üldözésnek, de a Csávással folytatott beszélgetés közben „kitudódott” *nazarénusokat magához kérlette.* Szám szerint nyolcat. Ennél ekkor már nyilván többen voltak.

Figyelemre méltó, hogy az ügyben szereplő három férfi mesterember. Vizi Sándor szabó, Kecskeméti Mihály szintén szabó és Lőkös József ács. Ez is jelzi, hogy midőn hangsúlyozzuk a *felekezet társadalmi bázisának megváltozását*, az az a hívők soraiban a szegény parasztság arányának meghatározó szerepét, föl kell hívni a figyelmet a gyülekezetekben lévő iparo-

²⁶ Szöllősi Antal makói református lelkész, aki országosan az egyik legalaposabb bírálója a felekezetnek. Nyomatásban is megjelent munkáiban foglalta össze a nazarénus tanítást, és adta annak kritikáját. A lelkész szavai, mivel makói tapasztalatokkal rendelkezett, sok esetben a makói viszonyokra is igazak. Állításai itt mégis ellentmondanak Csávás szavainak. Szöllősi szerint „A polgári hatóságokat és felsőbbbségeket is kivétel nélkül szükségletlennek tartják.” Szerinte nem kell hitelt adni a tételüknek, miszerint „A polgári felsőség iránt [...] nyílt daczra nem vetemülnek.” SZÖLLŐSI A. 1870. 19-20. l.

²⁷Egyházi gyűlések jegyzőkönyvc 1864. április 24 – 1869. április 4-ig. 150/1865. Mú. Ref. It.

sokra, akik magasabb iskolázottságuknál, a társadalmi életben való jártasságuknál, ismertségüknél fogva többnyire a közösségek vezetői lettek. Makón is végig meghatározó marad majd a vezetésben az iparos elem. Nem igaz a korabeli leegyszerűsítő megközelítés, miszerint a felekezet pusztán a *nép alsóbb osztályából csoportosult rajongó csapat*.²⁸ Ennél a helyzet jóval árnyaltabb. Az ügy kapcsán találkozunk a gyülekezet első nőtagjaival, akiknek a neveit ismerjük: Váradi Jánosné, Bíró Jánosné, Szabó Sámuelné, Juhász Józsefné és leánya Juhász Juliánna.

Nem biztos, hogy mindahányan teljes jogú tagok voltak, lehet, hogy csak „barátok”, fölvételre váró szimpatizánsok. A beidézés hatására ketten, épp a két szabó megígérte, hogy ezután látogatja a templomot, gyermekeiket járattják iskolába, és úrvacsorával élnek. A most először szereplő Lőkös József már ekkor a gyülekezet vezetője volt.²⁹ Haláláig, 1898-ig³⁰ a makói gyülekezet meghatározó alakja maradt.

A vita megörökített szövegének tanúsága szerint a nők közül Szabó Sámuelné volt a legképzettebb. Szó szerint fönnt maradt szavai fontosak, mert rajtuk keresztül képet kapunk a makói csoporton belüli nézetekről és a helyi gyülekezet magtanulásra szánt katekétikai szövegeiről. Mindez akkor, midőn a magyarországi nazarénusok nyomtatott formában még nem adták ki tételeik összefoglalását.

Szabóné a hozzá intézett kérdésekre tökéletes álláspontot adott elő. „Azért nem kereszteltetjük meg a kisdedeket, mert vagyon írva, aki hiszen és megkeresztelkedik üdvözül, *hogy tehát valaki megkeresztelkedhessék szükséges képen először hinnie kell*, hit nélkül megkeresztelkedni tehát bűn lévén mi a gyermeket csak akkor kereszteltetjük meg, ha az a maga hitről vallást tud tenni.” Keresztszülőt nem állítanak „mert minden embernek elég saját bűneiért számolni, és senki a más lelkéért felelőséget nem vállalhat.”³¹ Kik a papjaik? „A mi Papunk az Úr”³² – válaszolta. Csávásához

²⁸ A helyzet téves értékelése nehezíti a református egyháznak a nazarénus kihívásra adott válaszát. Nemcsak a makói gyülekezet nem látja kezdetben a helyzet komolyságát, de maga a Békés-bánati Egyházmegye sem. Ilajnal Ábel esperes a kánonszerű vizsgálatokról szóló évi jelentésében így írt: „Felekezeti hajlam, s szakadás egyh. megyénkben nem mutatkozik ugyan, de még mindig vannak Nazarénusok, kik tévelygéseikből kiábrándulni készülnek.” TtREL. I/29. h. 2

²⁹ SZÖLLŐSI A. 1871. 476. l.

³⁰ OMBÓDI J. 2. l.

³¹ „Hogy a kisdedeket nem kell megkeresztelni, s Krisztus urunknak eme szavait: elmenvén tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket atyának, fiúnak és szentléleknek nevében tanítván őket, hogy megtartsák mindazokat, melyeket én parancsoltam nektek, úgy magyarázzák, hogy a tanítás után kell a keresztségnek következni, s minthogy a kisdedeket tanítani még nem lehet: megkeresztelni sem kell.” SZÖLLŐSI A. 1870. 15. l.

haszonlóan nem beszélt többet a kelleténél. Arra a kérdésre már nem válaszolt, kik név szerint a papok, és ki imádkozik elől. Erre a lelkész saját szavaival megjegyzi „Tudva lévén azonban, hogy *köztök mindenkinek szabad és lebet – a nőket sem véve ki – beszédeket tartani.*” Fontosak a tiszteletes nőkre vonatkozó szavai. A nők ilyen szereplése egyáltalán nem általános, bár Hódmezővásárhelyen volt rá példa.³³ Úgy tűnik, ez Makón elfogadott gyakorlattként szerepelt a kezdeti időkben.

A „kihallgatás” végén a lelkész az állhatatosakat, Lőkös Józsefet és az asszonyokat fölszólította tévelygéseik elhagyására, református hitük gyakorlására, és ezzel elbocsátotta őket³⁴.

Ennél komolyabb konfliktus keletkezett a *temetések* miatt. Az ellentétek majdnem tettelegességhez vezettek. *Az eset egyben példázata a bangulatot, mely Makón az ügy kapcsán kialakult.*

A nazarénus felekezetű Gera Pál³⁵ két éves Éva nevű leánya 1866-ban március elején meghalt. A feszültségek kerülése végett a szülők a református egyházzal szemben vállalták, hogy a temetéskor szokott minden költséget: a halotti anyakönyvbe való bejegyzést, harangdíjat, kántornak a stólát kifizetik, de ezeket igénybe venni semmi képen nem akarták. Nem kívánták a szokásos kikísérést, sem a háznál való búcsúztatást, a búcsúztatáson, kikísérésen és magán a temetésen részt vevő iskolás gyermekek énekét, beszédet, imádságokat. A legegyszerűbb módon, kerülve minden föltűnést, jeltelen sírba akarták halottjukat eltemetni. Nem tartották megengedhetőnek az egyházi szertartások külsőségeit.³⁶

A lelkéshi hivatal látva, hogy a nazarénus kérdés egyre súlyosabb, az előző keresztelési ügynél határozottabb föllépésre szánta el magát. Az

³² „A lelképásztorok ellen az elfogultság és gúny legélesebb kifakadásaira vesznek szabad-ságot, ezeket merőben szükségtelennek tartják, s közöttök az írásmagyarázat tisztét hol egyik, hol másik teljesíti.” SZÖLLŐSI A. 1870. 18. l.

³³ KARDOS L.-SZIGETI J. 156. l. A Hódmezővásárhelyi gyülekezet vezetőinek elfogása után „egy ideig még hirtelt, hogy egy asszony vette át a predikálók szerepét” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1864. 217. l.

³⁴ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 150/ 1865. Mú. Ref. It.

³⁵ Gera Pál szintén református, 1869-ben már tanyai lakos, tehát valószínűleg földműves. Felesége Kocsis Anna református nő. Egyházilag törvényes házasságban éltek. Később Csávás József volt 1118-as számú tanyájába költöztek. Gera 35 évesen tüdővészben halt el. Az eset idején 30 éves fiatal ember.

³⁶ Minderről Szöllősi így írt: „A temetéseket a legegyszerűbben végzik, s a szánalomnak, a megindulásnak a legkisebb jelét sem mutatják – s e szeretet érzelmeit erőszakosan elfojtják. [...] ezek pedig tulajdon édes atyjok vagy édes anyjokról sem tesznek jó szót, és ha felekezetükhöz nem tartoztak, még ezeknek temetésére sem jelennek meg.” SZÖLLŐSI A. 1870. 22. l.

egyház elleni merényletről, meggondolatlanságról, tudatlanságról, sőt rossz akaratról beszélt. Azonnal a főszolgabírói hivatalhoz fordult kifejtve, mivel a nazarénusok a törvény által el nem ismert felekezett, „*a szándékolt szertartás nélküli temetés nekik meg nem engedhető,*” s mivel félő, hogy az egyházi szertartás alatt kellemetlenségek lesznek, a hatóság intézkedését kéri a szertartást végző egyházi ember számára. Lényegében tehát karhatalmi beavatkozást sürgetett.

A főszolgabíróság behívatta az apát, intette, „halottjának az eltemetése a szokásos [értsd református] szertartások szerint fogván történni, azok iránt a legnagyobb kegyeletességgel viseltessék,” de karhatalmat nem rendelt ki. Az apa egy szót sem szólva, az előadottak meghallgatása után hazament, és, ahogy általában, most is igyekezett hittársaival a lehető leghamarabb eltemetni a gyermeket.

Mivel tartani lehetett az egyház megkerülésétől, a lelkészi hivatal - hívás nélkül - a kántort küldte ki hat iskolás gyermek kíséretében a szertartást elvégezni. A háznál semmi szokott előkészületet nem találtak. A koporsó számára az udvaron ravatalt nem emeltek, oda az egyházi emberek számára székeket nem készítettek, sőt az általános szokással ellentétben az udvar kapuit csukva tartották. Nem rendeltek halottas kocsit. A munkához is használt lovas kocsijukon szándékoztak a holttestet a temetőbe vinni. A két lovas fogatot Csávás József készítette elő. *Zavaros helyzet alakult ki. Egyfelől* a kántor próbálta az egyházi szertartáshoz szükséges körülményeket (ravatal, szék, éneklés, ima) biztosítani, ebben a szomszéd segédkezett, és a harangozás is megvolt.³⁷ *Másfelől* a nazarénus gyülekezet tagjai igyekeztek mindent úgy tenni, ahogy az „egész egyszerű szertartás” szokásban volt náluk. Az egyenlenségnek természetesen város szerte már előzőleg híre ment, és úgy a halottas háznál, mint majd később a temetőben tömeg verődött össze.

A március 4-ei eseményekről a presbitérium már délutáni ülésén a kántortól tájékoztatást kapott. „A fenét a kántornak, minek jött ide? ki hívta ki?” fogadta állítólag Lőkös felesége a református énekvezért, majd „Csávás József a készen tartott kocsival előrobog a kitett széket elűteti, s elűtette volna az éneklő gyermekek egyikét is, ha ott egy pár egyén a ló elől el nem kapja, s Csávás sebessen kihajt az ekkorra már felnyitott kapun, s oly gyorsan hajtott, hogy a kíséret nem követhette; és mikor a temető közelében a kocsit utól érték s szokáshoz képpest elé kerültek

³⁷ „Harangpénz jegyző 1865.” című pénztárkönyv bejegyzése szerint március 4-én harangoztak Gera Pál leánya számára. Mú. Ref. It.

volna a kántor a gyermekekkel, Csávás a lovak megcsapkodása után kántort és gyermekeket elgázoltatta volna, ha gyors félre ugrás által nem menekülnek.” A jelenet a temetőkapunál megismétlődött. „Csávás József oly gyorsan hajtott el, hogy ők a sírhoz csak akkor értek, midőn a koporsó már leeresztve volt s a földet húzták rá. A szokásos sírnál éneklés elvégeztével a kántor által elmondott imát a kísérők levett kalappal, a nazarénusok kalapfeltéve s gúnymosollyal, ajkaikon halgatták végig, mely különben egész temetés alatt ajkaikon ült.” *A kántor szerint a felingerült népet „csak az által lehetett tettelességeiktől visszatartani, hogy a vallás ihletén gúnynolónak feljelentését ígérték. Azonban az ezzel alig lecsillapított népet még is szükségesnek tartotta hosszabb úton elkísérni, s a nazarénusoknak eltávozásra időt adni, nehogy tettelességekben nyilvánuljon az elégedetlenség.”*³⁸ A beszámoló még ha csak az egyik fél szemszögéből is, de érzékelteti az 1866 tavaszára kialakult helyzetet, képet ad az új törekvéssel egyet nem értő lakosság reakcióiról, amire általában nincs túl sok adatunk. Egyébként az ilyen ellentétek nem számítottak egyedinek. Hasonló konfliktusok voltak a környező jelentősebb nazarénus gyülekezettel bíró településeken, Pacséron, Hódmezővásárhelyen és másutt is.

A feszültség, melynek időről-időre való ismétlődésétől tartani kellett – május 29-én egy Nagy Mihály nevű ember kapcsán újabb nazarénus temetés zajlott le –, nem volt sokáig tartható.³⁹ A makói gyülekezet a református egyház egészére jellemző módon a hatóságoktól várta a megoldást. Nem kutatta komolyabban hívei között a nazarénus felekezet megjelenésének és terjedésének az okait. Föl kellett hagynia az eddigi „ne vegyünk tudomást róluk, maguktól eltűnnek” magatartásával, és a *politikai hatóságokat ösztönözte erőteljesebb föllépésre.*

A presbitérium az 1866. március 4-ei ülésén elhatározta, a megyéhez fordul, hogy az kezdjen vizsgálatot „a vallásháborítás bűnébe esett” egyének ellen. Állásfoglalásában óvatosan tett egy más irányú kísérletet, midőn határozatában kijelentette: „az egyháznak hivatalos minőségben kiküldött tisztségviselője ellen irányzott gúny az összes egyházra irányzottnak tekinthető.” A sokfelekezetű és a felekezetek között békés viszonyt ápoló Makó⁴⁰ esetében könnyebbség lett volna összkeresztény kérdésként kezelni a dolgot. A kísérlet nem sikerült. Bár érintett volt a többi felekezet is, de

³⁸ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 225/1866. Mú. Ref. It.

³⁹ „Harangpénz jegyző 1865.” bejegyzése 1866. május 29-én. Mb. Ref. It.

⁴⁰ Az 1859-ben Csajághy Sándor csanádi püspök által Makón végzett egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint a 25580 lakosú városban és a környező tanyákon 8910 (34,8%) római katolikus, 1711 (6,6%) görög katolikus, 43 ortodox, 364 (1,4%) evangélikus, 13256 (51,8%) református, valamint 1296 (5%) zsidó élt. LAKATOS P.-ORBÁN I. I. 94. l.

számukra a nazarénus mozgalom jóval kisebb gondot jelentett, mint a reformátusoknak. Így az együttes föllépésre nem került sor.

A gyülekezet április 8-án levélben kereste meg Bánhidy Albert főispánt. Csak a levél zavaros vázlata maradt fenn, az azonban még a töredékes irat alapján is világos, hogy a hangnem keményedett. *Az eddigieken túl nálunk is fölmerül a kommunizmus vádja a nazarénusokkal szemben.* A levél egészében az új hit államellenességét, az államra való veszélyes voltát domborítja ki. A célok is komolyodnak. Már nem csak a konkrét sérelem orvoslását, hanem gyökeres megoldást kérnek. Tiltsák be a nazarénusok működését. A főispánhoz fordulva írták: „a közerkölcsiséggel botrányosan ellenkező felekezet fékezése tekintetéből *azon alázatos kérelemmel járulunk méltóságod kegyes színe elé, miszerint összejöveteleiket, s az összegyülekezésre helyadás által bűnös alkalmat nyújtókat szigorú büntetés által ettől eltiltani kegyesen méltóztatnék.*”⁴¹

Válasz nem érkezett, s a halogatás a reformátusok számára nem volt elfogadható. Ezért a lelkészi hivatal immár pontos törvényi helyekre hivatkozva május 8-án sürgette a temetési ügy kivizsgálását, és a megfelelő büntetések kiszabását.⁴² A kérdéssel a presbitérium is foglalkozott. A levél elküldése után néhány nappal, május 13-án arra az álláspontra jutott, hogy ezzel kapcsolatban is a városban időző főispánt kéri a mielőbbi intézkedésre.⁴³ A presbitérium június 10-én ismét csak arra az álláspontra jutott, hogy Juhász Antal nagytiszteletű úrnak személyesen kell az ügyben a főispánnal eljárnia.⁴⁴ Végül is a megyei fenyítő törvényszék június 27-én tárgyalta az ügyet

A vádlottakat: Váradi Annát, a gyermek édesanyját, Lőkös Istvánt, Lőkös Istvánnét, Gábor Istvánt és Csávás Józsefet, valamint tíznél is több tanút idézett be. Becsülettel kihallgatta őket, és miután megállapította, hogy az ügyben nem illetékes, a pert áttette a makói szolgabírósághoz. Ugyanakkor a megye július 20-án utasította Hoffbauer Sándor főszolgabíró, hogy puhatolja ki a nazarénus gyűlések helyét, egyben intve, ha lehet, igyekezzen a többi egyházi vezetőt is megkeresni, és az ügyet „szükség esetén a fennálló törvények sulyának alkalmazása mellett a telljes eréllyel és *tapintattal* sikerre vinni.” A főszolgabírói hivatal július 29-én intézkedés helyett tovább adva az ügyet a református egyháztanácsot kérte, ha „a Nazarenusok gyűlhelye és összejöveteleik felett netalán tudomása lévén,” értesítse őket. A presbitérium hamar válaszolt: „*van sze-*

⁴¹ Mb. Ref. It. 5/1866

⁴² Mb. Ref. It. 11/1866

⁴³ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 28/1866. Mú. Ref. It.

⁴⁴ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 45/1866. Mú. Ref. It.

rencsénk tudatni, hogy a nazarénusok Lőkös József sóbázi utczai 220 sz. házában szoktak összegyűlekezni.⁴⁵

Látjuk, a hatóságok nem túl lelkesek. Egyfelől már voltak kellemetlen országos visszhangú tapasztalatok az efféle vizsgálatok kapcsán, másfelől törvényileg a kérdés nem volt egyértelműen szabályozva. Igyekeztek tehát halogatni az intézkedéseket, visszafogni a reakciók hevességét. A nazarénusok gyűlekezési helyét illető levelezés is a hatóságok bizonytalankodásának a jele. Kevésbé valószínű, hogy a főszolgabírótság eleve abból indult ki, hogy az egyháznak jobb értesülései lettek volna, mint a hivatalnak, mégis hozzá fordult. Az információ beküldése utáni föllépésről nincs adatunk. A helyi hatóságok beavatkozása előbb távolságtartó volt, majd megszűnt.

Végre is lezajlott az eljárás. A fenyítő széki ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint minden lényegesebb eredmény nélkül.⁴⁶ Megállapították, hogy vallásháborítás büntet fogalmát a törvények nem ismerik. Az eset legföljebb kihágásként kezelhető. A nazarénizmus, mint új vallás ügyében viszont a királyi ítélőtábla az illetékes.

Csanád megye e bizonytalan helyzetben 1866. június 27-én a Helytartótanácshoz fordult. A Helytartótanács október 27-én válaszolt, mely megütközést keltett a helyi egyházi körökben. A válasz szerint „*eltávoztatandó minden oly eljárás, mi a lelkiismeretre gyakorolt nyomás bélyegét viselné magán, - sajátosság tantételeik folytán netán felmerülő s a köztörvényekbe ütköző kihágásaik pedig, ha például a közbiztonságnak ellenszegülnek sat. fenyítendőek lesznek, nem mint a nazarénus, de mint a honpolgár kihágásai.*”⁴⁷ Ezzel egyértelművé vált a hatóságok hivatalos magatartása mindenki számára.

Az új hit követői érthetően üldözésként élték át az eseményeket. A nagyon kevés tőlük maradt dokumentumok egyikében ezt olvassuk: „*ez években előforduló hitünk üldözötetett.*”⁴⁸ A konfliktusos helyzetre a nazarénus gyűlekezet válasza egyébként egyszerű volt. A föltételekhez valamelyest alkalmazkodva folytatta a maga életét tovább. 1866. november 4-én a presbitériumi ülés jegyzőkönyve a következő esetet rögzítette: az „1093

⁴⁵ Mb. Ref. It. 11/1866. A házhely a mai napig a felekezet tulajdona. Később itt épül majd fel a nazarénusok új imaháza.

⁴⁶ Mb. Ref. It. 18/1866. A dokumentum újabb nazarénus személyeket említ. Így Lőkös István nejét Lőkös Istvánnét, Gábor Istvánt és Gera Pál feleség Váradi Annát. Azt is megtudhatjuk, hogy március 4 óta valamikor Gera Pált elvitték katonának. Hogy ott a fegyverviselés miatt voltak-e összeütközései, nem tudjuk. Valószínűleg nem, hisz Makón halt meg 1871-ben.

⁴⁷ SZÖLLŐSI A. 1871. 476-477. l.

⁴⁸ OMBÓDI J. 1. l.

sz. a. lakott ifjú Szabó Samu nazarenus szokásos szertartás nélkül temetettetett el. Az esemény leginkább a bejelentő Joó Józsefnek tulajdonítható, ki *a halottat anyakönyvbe leendő bejegyzés végett oly időben jelentette be, midőn már a rajongók összegyűltek, s a temetéshez fogtak, s így egyházunk a politikai hatóságot nem értesíthette.*” Ugyan a gyűlés elhatározza, hogy ismét fölhívja a bűnösök megbüntetésére a megyei kormányzatot, de a további intézkedéseknek ezzel kapcsolatban nincs semmi nyoma.

Az 1865-1866-os év eseményei már mutatták, hogy a keresztelések és a temetések kapcsán fölmerült gondokat a rendelkezésre álló eszközökkel nem tudják megoldani. Világossá vált az is, bár ezt a felekezetek soha nem jelentették ki, hogy ezekben a kérdésekben nincs más lehetőség, mint elfogadni a „status quo”-t.

Az eseményeket követően a presbitérium 1868. március 15-én újra tárgyalta a helyzetet. Más kiutat kerestek. Juhász Antal tiszteletes a gyűlés határozata értelmében május 12-én útmutatás végett levélben fordul a Békés-bánati Egyházmegye vezetőjéhez, Hajnal Ábel espereshez. Milyen magatartást kövessenek ebben a merőben új és nehéz szituációban, hisz úgy a temetések, mint a keresztelők csak a „polgári hatóság kényszerítő segélye mellett” lennének végezhetőek. Hogyan viszonyuljanak a kikényszerített szertartások alatt „rendesen nyilvánuló gúnyos magaviselethez?” „Igen sok kellemetlenség származik” ezekből. Befejezésül még egy javaslattal állt elő az anyakönyvezést illetően. *„Mivel a nazarenus szülötteket egyszerű kijelentésre a keresztyén anyaszentegyházba keresztség által bevett szülöttek közé írni nem lehet, jónak látná a gyűlés, ha azokról egy külön j. [jegyző] könyv létesíttetnék.”*⁴⁹ Ez megoldotta volna az állam felé a kötelező nyilvántartást, ez lehetett volna a korábban említett ún. „élők könyve”.

Az esperesi hivataltól lényegében válasz a fölvetett kérdésekre nem jött. A külön nyilvántartás bevezetése pedig olyan rosszalló véleményt kapott az esperestől, hogy annak további napirenden tartásától elállt a makói presbitérium.⁵⁰

Saját hatáskörében is próbálkoztak. Továbbra is megmaradt az egyéni kapcsolatfölvételre való törekvés. Behívják, akit lehet, s igyekeznek személyes találkozáson meggyőzni a tévelygőket. Van, aki többször is megfordul a hivatalban. Ilyen Szabó Anna, „ki nazarenus uj hite miatt már többször felhívatott.” Alapjában a férje, Bíró János elégedetlen vele. Mivel

⁴⁹ TdREI. 29.i.115. Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 165/1868. Mú. Ref. It.

⁵⁰ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 85/1868. Mú. Ref. It.

az asszony református hitében megmaradni nem kíván, és „*folyvást a magokat nazarénusoknak nevezett téves rajongókkal társalog, sőt határozottan kijelentette, hogy őt azon hitről semmi földi hatalmasság elszakasztani nem fogja.*” S mivel a dolog valóban így áll, a férj válni kíván.⁵¹ Az új hit miatti családi nézeteltérések többször előfordultak. Erre utal Szöllősi Antal tiszteletes, amikor így írt: „Épen nálunk, egyházunkban történt, hogy egy édes anya fiának vele éreztetett ily szeretetlen és megvetést tanúsító elbánása fölött egyházi tanácsunk előtt érzékeny szavakban könnyek között panaszkodott.”⁵²

Az efféle viták, mint láttuk, kis eredménnyel jártak. A makói tapasztalatait összefoglalva írta Szöllősi: „általában mondhatni, hogy Nazaré-nussal vitázni hálátlan, azt okkal érvvel legyőzni lehetetlen. Ha minden pozitívumából kiszorítottad, s többé ellenérvet már nem produkálhat: hallgat, vagy ennyit mond: *mi másképp hisszük.* Találod neki mondani *ha vak vezet a vakot mindketten verembe esnek*, savanyu mosolylyal adott felelet lesz *mi is úgy hisszük* – s bizonyos lehetsz felőle, hogy akkor téged s azon felekezetet értette, melynek érdekében vele vitáztál.”⁵³

A nazarénus kérdés kapcsán fölmerült problémák megoldásának másik lehetősége a tanítás. Elhatározzák ennek erősítését. Az egyháztanács üléseiről készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint a nazarénusok által kritizált kérdésekkel foglalkozó prédikációk gyakoriak voltak az istentiszteleteken. Erről a Békés-bánati Egyházmegye espereséhez írt levelükben Szöllősi Antal lelkész, Papp József gondnok és Szabó Ferenc egyházi jegyző 1870-ben így számolt be: „*Egyházunknak egyik lelkésze [ti. Szöllősi] tehát részint hogy az Egyház tagjait az ellenök sikerrel folytatható küzdelemre képesítse, részint hogy az akarat buzgóságát is fölélessze s így e veszélyes törekvés ellen gátakat rakhasson, kathedrai tanításának tárgyává tévé e felekezetet s megismertetvén viseletöket s megbírálván tudományukat, két ízben Tartott népszerű egyházi beszédét sajtó útján is közzé tévé.*”⁵⁴

*A gyülekezet további erősödése, az intézményesülés első jelei
(1869-1875)*

Az első években megállapítani a gyülekezet tagjainak a számát nehéz. Azt tudjuk az eddigiekből, hogy 1864-ben az új hit Makón „néhány követőre talált.” Az 1865-ös konfliktussal kapcsolatban nyolc név lett em-

⁵¹ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 23/1868. Mú. Ref. It.

⁵² SZÖLLŐSI A. 1870. 5. l.

⁵³ SZÖLLŐSI A. 1871. 479. l.

⁵⁴ TREL I. 29. i. 115. SZÖLLŐSI A. 1870.

lítve. Négy férfi és öt nő. Közülük, láttuk, ketten visszatántorodtak. 1865-ös temetési ügy kapcsán újabb két férfi neve került elő. Az is kiderült, hogy Gera Pál felesége Váradi Anna és Lőkös József felesége, Galamb Katalin⁵⁵ szintén nazarénusok. Ők az első két házaspár, akikről állíthatjuk, hogy a felekezethez tartoztak. Ugyanezt föltételezhetjük a keresztelési ügyben szereplő Csávásról, annál is inkább, mert az 1869-től vezetett anyakönyvek szerint felesége nazarénus. Ugyancsak 1866-ból van adatunk további három férfiről: Nagy Mihályról, ifj. Szabó Sámuelről és Joó Józsefről. 1868. január 1-jén 32 évesen „született”, azaz lett a gyülekezet teljes jogú tagja, a szinte azonnal vezető szerepet vivő Baranyi Antal⁵⁶. Ebben az évben bukkan föl Nagy György Mihály neve. Mindannyian reformátusok. Az ismert személyek többsége tehát férfi. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nazarénus gyülekezetek tagjainak többsége nő, ez Makó esetében is így lehetett. Kisebb számban más felekezetűek is voltak közöttük. S ha mindehhez hozzávesszük a református egyházban végzett egyházlátogatás 1869-re vonatkozó megállapítását: „Nazarénusok vannak s tudomás szerént újabban szaporodtak,”⁵⁷ az évtized végére egy jelentős nazarénus csoportot kell föltételeznünk Makón. Erejüket mutatja, hogy 1869-ben 11 volt a születések száma. A 11 házaspár közül 9 tiszta nazarénus, s az évben további két nazarénus házasság kötöttetett.

Egy 1868-ból való dokumentum aláírói jelzik, Lőkös József mellett kik voltak ekkor a közösség vezetői. Lényegében azok, akik eddig vállalták a hatalommal való összeütközéseket: Baranyi Antal, Gera Pál, Csávás József, Joó János. Velük szerepelt még Nagy György Mihály, de róla nem sokat tudunk.

A felekezet tényleges számra nehéz következtetni, csak támpontokat adhatunk. A Maros újság közli az 1870-es népszámlálás adatait. E szerint ekkor 92 nazarénus élt a városban. Az 1872-es népmozgalmi adatok ugyancsak 92 nazarénusról szólnak.⁵⁸ Az adat csak a gyülekezetbe már fölvetteket jelöli. Hitelveik miatt nem is tartalmazhatja a gyermekek, a

⁵⁵ Ő Lőkös első felesége. 1868-ban vagy előtte meghalt. Az ekkor 38 éves Lőkös 1869. február 28-án újra nősült. Felesége a gyülekezethez tartozó Molnár Anna. OMBÓDI J. 1. l. A makói nazarénus gyülekezet kisebbik, cím nélküli anyakönyve. M. Naz. It.

⁵⁶ Sz Gy Anyakönyv bejegyzése. M. Naz. It.

⁵⁷ „Az Egyház állapotáról hivatalos kimutatás 1869. évre.” Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 25.–1869. április 4. 60/1870. Mú. Ref. It.

⁵⁸ Maros 1873. január 26. Az adatok megbízhatatlanok. Hisz az 1875-ös összeírás 191 főről tudósít, míg az 1879-ből származó adatok szerint megint csak 92-en voltak, miközben a számuk ekkor folyamatosan növekedett.

fölvételre várók és a szimpatizánsok számát. Így a gyülekezet hatását tekintve messze túl mutatható ezen a 92-es számon.

Ha összevetjük az 1872-ben 425 főt számláló makói evangélikus gyülekezet és a nazarénus közösség anyakönyvi bejegyzéseit, akkor sokban közelítő adatokat kapunk.

1872-ben ⁵⁹	Evangélikusok	Nazarénusok
<i>Születések</i>	20 gyermek	16 gyermek
<i>Házasságkötések</i>	2 pár	3 pár
<i>Halálozások</i>	11 eset	15 eset

Nem állítjuk, hogy a nazarénus és evangélikus népesség szociológiai szempontból azonos jellemző vonásokat mutat. Ha az adatokat mégis elfogadjuk tájékoztató jellegűnek, az evangélikus népesség száma után kijelenthetjük, hogy *a makói nazarénus gyülekezet 1872-ben, ha nem is számlált több száz fős tagságot, hatása százakra terjedhetett ki.* Ezeknek az embereknek döntő többsége református volt. Erről írta Szöllősi Antal tiszteletes: *„e felekezet nagy részben egyházunkból ujonczosokra követőit.”*⁶⁰ S ha mindehhez hozzá tesszük, hogy a helyi társadalomnak egy összetartó és vallásilag aktív csoportját alkották, tagjaikat nyilván a vallási élet területén tette készebb, a hit kérdései iránt fogékonyabb emberekből toborozták, érthető, miért volt ennyire heves a református egyház reagálása megjelénésükre és térhódításukra. Nem véletlen, hogy Csécsi⁶¹ tiszteletes ezek alapján 1875 novemberében így jellemezte a helyzetet: a nazarénizmus *„meglepő, sőt megdöbbentő tünemény.”*⁶²

Egyébként a számokat illetően nem egyértelmű a helyzet. A református egyházlátogatási jegyzőkönyv az 1871/72-es évről ezt írta: *„A Nazarénusok ujabban fogynak. Jelentékenyebb nazarénusok a ref. egyházhoz vissza csatlakoztak.”*⁶³ 1873-ról a következőket olvashatjuk: *„Nazarénusok vannak, de tudomásom szerint újabban nem szaporodtak.”*⁶⁴ A Maros című helyi újság hasonlóan nyilatkozik: *„Makó 1870 óta rendezett tanácsú város, a nazarénusok a városházán tartatnak nyilván, ott pedig az óta újabb áttérő 1-2 is alig jelentkezett.”*⁶⁵

⁵⁹ Az adatokat a Maros 1873. január 26-i számából és a nazarénusok anyakönyveiből vettük.

⁶⁰ SZÖLLŐSI A. 1870. 24. l.

⁶¹ Csécsi Miklós 1875 júniusától szolgált Makón.

⁶² CSÉCSI M. 415. l.

⁶³ TrREL I/29. i. 115

⁶⁴ TrREL I/29. i. 115

⁶⁵ Maros 1874. november 22.

Nem mutat teljesen pontos képet az 1874-ben központilag elrendelt kötelező számbavétel. E szerint 1874 végén Makón 152 nazarénus élt. Fölnöttek gyermekek és a fölvételre még csak váró ún. „barátok” nélkül. Az adatfölvétel nem túl részletes, kort, foglalkozást, családi kapcsolatokat egyértelműen rögzítő adatokat nem tartalmaz. A vallási megoszlás a következő volt:

1874 ⁶⁶	Áttértek száma	Áttértek közti arányuk
<i>Református</i>	128 fő	84,2%
<i>Római katolikus</i>	14 fő	9,2%
<i>Görög katolikus</i>	7 fő	4,6%
<i>Evangélikus</i>	3 fő	2%

Férfi 60 fő (39,5%), nő 92 fő (60,5%), tehát *Makón is jelentősen nagyobb a nők aránya*. Ez nem tulajdonítható egyértelműen a korábbi időszakban szinte meghatározó özvegyasszonyoknak, hisz a gyülekezetben csak 19-en (12,5%) voltak. A házszámok alapján látszik, hogy a gyülekezet nagyobb része nem egyedül vallotta a hitet a családjában. Csak 60-an voltak egyedül, közülük többen özvegyek vagy magányosok. Az összeírásból 36 házaspárra lehet következtetni, esetleg valamivel kevesebbre. A tagok többsége külső részeken vagy tanyán élt.

Egy ugyanekkor született városi irat szerint a református egyházból áttértek száma nagyobb, nem 128, hanem 141 fő (86%), így a gyülekezet tagjainak a száma 164.⁶⁷ A nazarénus anyakönyv névsora 1875-ben már 191 tagot említ. 80 férfi (42%) és 111 nő (58%).

1875 ⁶⁸	Áttértek száma	Áttértek közti arányuk
<i>Református</i>	164 fő	85,9%
<i>Római katolikus</i>	17 fő	8,9%
<i>Görög katolikus</i>	7 fő	3,7%
<i>Evangélikus</i>	3 fő	1,5%

A névsor az első adatunk arra, hogy vajon mennyire ragaszkodtak a gyülekezethez a hívek. Az 1875-ben lajstromba vettek közül 1897-ig a gyülekezet számára el nem fogadható életvitel miatt 20 főt (10,4%) rekesztettek ki, többségükben férfiakat (13 fő). Ez a férfi tagság majd 17%-a.

⁶⁶ CsMLT MFLT MVTI 684/1875

⁶⁷ CsMLT MFLT MVTI 684/1875

⁶⁸ A nazarénus gyülekezet nagyobb anyakönyve. M. Naz. It.

Bár a gyülekezetet egyértelműen férfiak irányították, mégis a nők között jóval alacsonyabb a gyülekezetet elhagyók vagy kizártak száma, kb. 6%.

Az anyakönyv bejegyzései már a nazarénus gyülekezetek közti kapcsolatokra is utalnak. A névsorban szereplők közül kettő vidékre, Hódmezővásárhelyre és Battonyára ment férjhez. Makóról további négy fő költözött a makói járáshoz tartozó Nagymajlátra, egy pedig Hódmezővásárhelyre. Makóra ketten jöttek lakni vagy férjhez Hódmezővásárhelyről, egy-egy fő pedig Szegedről, Magyarbánhegyesről és egy fő Morvaországból. Gera Pál után megismerjük a makói gyülekezet második katona tagját, Kis Jánost. Üldözéséről nincs tudomásunk, mely illik ezen évek országos gyakorlatába.

A gyülekezet anyakönyveinek az adatai is a határozott növekedésre utalnak. A születések és halálozások egymáshoz való aránya ugyan a születések kárára változott, de ennek nem a tagság átlag életkorának növekedése az oka, hanem az országosan is nagyobb arányú makói gyermekhalandóság és az 1872-73-as kolerajárvány.⁶⁹ A házasságok csak már a gyülekezetben kötött tiszta nazarénus párokat jelöli. A házasságként beléptettek száma ennél nagyobb.

	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875
<i>Születés</i>	11	18	20	16	17	18	17
<i>Halálozás</i>	3	5	11	15	21	16	12
<i>Házasság</i>	2	-	2	3	4	4	3
<i>Új tagok</i>	Nincs adat						9

A tagok számának gyors makói növekedése országosan is föltűnést keltett. 1874-ben a sajtó attól volt hangos, hogy *80 református család tért át Makón a nazarénus hitre*, és már egy díszes imaház is építettek. Ezekre a hírekre válaszolva írta a Maros, hogy csakugyan építettek ebben az évben egy számukhoz képest elegendő imaházat, „de a hír első tétele merő alaptalanság, mert *Makón a nazarénusok összes száma is alig képez 80 családot*, arra pedig soha nem volt eset, hogy valaha csak két, sőt egyetlen egész család is lett volna egyszerre nazarénussá.”⁷⁰

Támasz volt a makói gyülekezetnek, hogy a felekezethez tartozók száma egész Csanád megyében növekedett. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz intézett levelében az alispán 1869-ben megjegyezte az

⁶⁹ BÁLINT NAGY I. 100-104. l.

⁷⁰ Maros 1874. november 22.

„u. n. nazarénus hitet vallók a megyénk területén nem csekély számmal találhatók.” Makó mellett a másik jelentősebb közösség Battonya városban körvonalazódott. 1874-ben a szolgabíró azt jelenti Makóra az alispánnak, hogy a nazarénus vallás követői „egy idő óta nagyon szaporodnak”. De voltak hívők más környező településeken is.⁷¹

Az 1870-es évek elején lassan virágzásnak induló makói nazarénus közösség létrejöttének mértékéről keveset tudunk. Általában elmondható, hogy református részről a felekezettel kapcsolatos korabeli megnyilatkozások nem igen kutatják a kiváltó okokat, többnyire megelégszenek tételeik és a pusztán vélelmezett vagy valós életmódjuk bírálatával. Ezen kívül legfőleg az ellenük való föllépés kérdését tárgyalják – nem túl meggyőző módon. Nem is fogalmazódhattak meg hatásos válaszok, hisz lényegre mutató elemzések egyszerűen nem születtek. Ha voltak kezdeményezések, nem lett igazán folytatásuk, továbbra is csak a kritikai megnyilatkozások és a sablonos megoldási kísérletek hangoztatása kapott teret. Ugyanakkor elmondható, a vidéken működő lelkészek egy része nem szentelt akkora figyelmet a kérdésnek, mint az megkívánta volna, s nem is léptek föl egységesen. Ez a magatartás viszont egyáltalán nem jellemezte a makói tiszteleteseket.

Az okokat tekintve Szöllősi Antal nem ad túl mély magyarázatot. „Hogy számban szaporodnak – írja –, azt tagadni nem lehet. És ha még erősebben szaporodnának is, azt az újság iránti ingeren kívül főleg annak lehet tulajdonítani, hogy oly eszméket pengetnek, miknek valósulását sok rajongó óhajtja.”⁷² Az elemzési kísérletek között találjuk a Makótól nem messze lévő Szentest – a város egyben a Békés-bánati Református Egyházmegye, ahová Makó is tartozott, székhelye – egyik lelkészének, Szalai Istvánnak 1875-ben megjelent írását. Már a cím sokat sejtet: „Lélektani okadatolása a Nazarénusok terjedésének.” Arra kereste a választ, hogy itt a legjellegzetesebben alföldi vidéken „Mi szüli a nazarénismust, vagy jobban mondva: mi teszi az embereket hajlandókká arra, hogy a csábítóknak engedve nazarénusokká legyenek?” Felelete: „a bűn terjedésének tapasztalása”, és pedig a káromlás, istentagadás, a polgári életben az igazság elvétől való eltérés, a mértéktelenség, tobzódás, bujaság terjedése és elharapódzása a nép között. Tehát egyszóval a közerkölcsök hanyatlása.⁷³ A fölvetés valóságot tükröz, hiszen Makón ezekben az években hasonló gondok

⁷¹ CSMLT Alisp. 3565/1895

⁷² SZÖLLŐSI A. 1870. 11. l.

⁷³ SZALAI I. 391. l.

voltak napirenden. Az egyházak, a város és a sajtó visszhangoztak az ifjúság kalákabeli mulatozásai, a törvénytelen házasságok, a polgári élet visszáságaitól. A káromkodás olyannyira eluralkodott, hogy káromkodás ellenes egyület alakítottak. Ezzel csöng egybe Csécsi Miklós megállapítása: „*Valószínű, hogy találkoznak olyanok is a kiket a világi élet romlottsága feletti tünődés viszen közéjük.*”⁷⁴

Csécsi tiszteletes figyelemre méltó módon tovább megy. Megpróbált ezen túlmutató okokat is kimutatni.⁷⁵ Véleményét a szélesebb református közönség elé tárva az Evangéliumi Protestáns Lap 1875. november 19-i számában fejtette ki. Szerinte a nazarénusok lényegében „*vallási proletáriátus*”. Majd hozzá teszi: „Szerintem a nazarénus kérdést nem lehet a vallásszabadság kérdésével egy kalap alá vonni. *Ez tisztán szociális kérdés.* Hazánk jövője ellen vétene a törvényhozás, ha e szektát a többi felekezetekkel tenné párhuzamba. A proletáriátustól s az e fajta jelenségektől minden állam iszonyodik. Ellene kell ennek állni, még ha szinte a vallásos rajongás köpenyébe van is burkolva.”⁷⁶ A tiszteletes kezdeményezése figyelemre méltó, mert – ha nem is tudta teljesen megfejtetni a kérdés lényegét –, mégis kísérletet tett a tényleges eredők kutatására. Nem igen voltak követői.

Az helyi elemzési kísérletek, de az országosak sem, ennél messzebb nem jutottak. Mélyebb összefüggéseket, pláne a református egyházat érintő *kritikai megjegyzéseket nem fogalmaztak meg*, pedig a makói presbitériumi ülések jegyzőkönyvének tanúsága szerint ilyen gondolat érintőlegesen fölvetődött. Az egyházi szolgálatokért szedett palástdíjakkal volt kapcsolatos *Kristó István* egyháztag 1870 májusi beadványa, mely egyenesen a lelkészeket okolta a nazarénus hit gyors terjedése miatt. A „*Nazarénusok szaporodásának okai az egyházi Elöljárók és lelkészek* mert a lelkészek csak két nap teszik meg az esketést a rendes fizetés mellett, egyébkor pedig emelt díjért, továbbá a temetéseknél is több díjért vétetik a házi mint a templomban teljesített lelkészi szolgálatért.”⁷⁷ A nazarénusok Makón való megjelenését, mint másutt, a társadalmi, gazdasági feszültségek mellett az embereknek a meglévő, egyre inkább személytelen, csak terheket kirovó, pusztán szolgáltatóvá lett egyházi rendszerrel való elégedetlensége magyarázza. Az új felekezet követőinek az ezekkel való éles szembenállása

⁷⁴ CSÉCSI M. 416. l.

⁷⁵ KARDOS L.-SZIGETI J. 239. l.

⁷⁶ SZIGETI J. 104. l. CSÉCSI M. 415-416. l.

⁷⁷ Az ügyet 1870. május 8-án tárgyalta a presbitérium. Kéri Kristó, hogy ezt a visszatetsző eljárást szüntessék meg. Egyházgyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 184/1870. Mú. Ref. It. Az ügygel kapcsolatos későbbi lépésekről nem tudunk.

nyilvánul meg a megszokottól eltérő életvitelükben. Tevékeny közösségi életre vágytak, ahol mindenki, az egyszerűbb, iskolázatlanabb emberek is megtapasztalhatták fontosságukat. A társadalomhoz való, eddig szokatlan és új viszonyulásuk mutatja, mennyire képmutatónak érezték az egyházi és polgári világot maguk körül. A gyökereket keresve egy bibliai, talán az első keresztényekre jellemző álom, valójában soha nem létezett idea lebegett a szemük előtt.

A megjelenéshez szorosan kapcsolódott a gyors terjedés kérdése. Ennek okait a makói református egyház a következőkben látta: „A felekezet keletkezése, terjedése nem lőn kellő figyelemre méltatva.” Egy-egy lelkipásztorra jutó 6-7 ezer hívő mellett nem lehet kielégítő lelkészi munkát végezni, ami elősegíti a lelkészekkel kapcsolatos bírálatok kialakulását. A kezdeti erőszakos föllépés pedig csak segítette terjedésüket.⁷⁸ Makó törvényi szabályozást tartott szükségesnek. Már 1865-ben annak a nézetüknek adtak hangot, hogy térjenek vissza a szekta tagok az egyház kebelébe, mert a kormány őket „megtűrni nem fogja.”⁷⁹ A kívánt törvényi rendezés nem az elképzelték szerint alakult.

A gyülekezet belső életéről csak a környezet reakciói alapján tudunk megállapításokat tenni.⁸⁰ Legfőbb forrásaink Szöllösi Antal és Csécsi Miklós lelkészek művei, levelei és a presbitériumi jegyzőkönyvek. A tiszteltesek „ellenérdekelték”, ez rányomta bélyegét beszámolóikra. A nazarénusok élete a nem beavatottak, a külvilág számára misztikusnak, sejtelmesnek tűnt, s még a velük egy városban élőknek sem volt pontos tudásuk az ügyeikről.

Mivel országosan sem lehet egy egységes képet alkotni róluk, a helyi sajtóságok kimutatása még nehezebb, különösen akkor, midőn ők maguk is folyamatos változásokon mentek keresztül. Ezért írhatta Turóczi Endre haraszi református lelkész 1870-ben Szöllösi Antalnak: „Makó környé-

⁷⁸ SZÖLLÖSI A. 1870. 11-12. I. CSÉCSI M. 416. l.

⁷⁹ Egyházi gyűlések jegyzőkönyve 1864. április 24-1869. április 4-ig. 150/1865. Mú. Ref. It.

⁸⁰ Érdemes itt idéznünk a P. U. szignóval 1864-ben, a makói megjelenésük esztendejében, a térítést megindító hódmezővásárhelyi gyülekezet alapítójáról, Tóth Ferencről és hírhirdetéséről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban megjelent jellemzést. Az idézett tételek egyben a Hódmezővásárhelyen egyre terjedő és Makót is misszionáló gyülekezet alapeszméi. Hatásuk Makó esetében magától értetődő A nazarénusok „fő elvükben a kisdedek keresztelését tiltó rajongók, nyilvános prédikálás által, a tudatlan nép tömegben némi hódításokat tettek [...] [Az alapító] új embernek tartja magát, bűn nélkül. Jártas a bibliában s annak holt betűje szerint hirdeti, hogy esküdni nem szabad [...] fegyverviselést, vérontás tilos; tisztviselő nazarénus nem lehet; a papság általános; (a papi fizetések kívánása bűn, ezen elv legtöbb csáberővel bír); a felebaráti szeretet gyakorlásában zavaros kommunisztikai elveket vesz föl stb.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1864. 217. l.

kén nem épen úgy hisznek s cselekszenek [ti. a nazarénusok] mint én ezelőtt 6 évvel ismerém őket.” Csécsi Miklós makói lelkész is úgy nyilatkozott 1875-ben, az „is igaz, hogy létrejöttük óta többrendbeli metamorphozison mentek át.” Már a nazarénusokról szóló tudósítások bizonytalansága mutatja, hogy *gyülekezeti életüket „rejtőzködés” jellemezte.* Meg is állapította róluk Csécsi, hogy ezt „a szektát mindenekfelett a titkolózás jellemzi; irodalma nincs, s így igen nehéz ottan-ottan az álarczot lerántani rólok.”⁸¹

Erkölcsei életüket sok vád érte. Furfangos csalók, és csalatottak, náluk minden csak látszat, képmutatók, gyűlölködők, kirekesztők stb. írták le őket. Ugyanakkor találunk olyan tudósításokat, melyek a gyülekezet tagjainak pozitív erkölcsi változásaira utalnak. Nem kevesüknek szükségük is volt rá, hisz a jelentkezők egy része „pár agg nő kivételével megbélyegzett s fesslett nőkből kerültek össze. A férfiak hasonlóképen erkölcsi tekintetben kifogásolt egyének.”⁸² Erkölcsi nemesbedésük dokumentálására alkalmassak azok a cikkek, melyeket írásunk I. függelékben közölünk: a tanyasi menyecske, a kilenc évvel korábban elkövetett gyilkosságot bevalló Csóthi Gyapjas Mihály története vagy a megtalált pénztárcát átadó nazarénus esete, melyekre mindannyiszor rácsodálkozott a város közönsége. Úgy gondoljuk, hogy ezen a téren érvényes Makóra is Szalai tiszteletes értékelése: „a fentemlitett bűnök terjedésének tapasztalása gerjeszti fel bennök a szentlélek erejének, az erkölcsi szentség eszméjének – ha szinte homályos és tévedésekkel teljes – működését: mutatja az, hogy a nazarénusoknál főjellem: a szentlélekkel dicsekvés; továbbá a káromkodásnak, esküvésnek, hazudozásnak, mértéktelenségnek stb. az elhagyása, ellenben az ezekkel ellenkező erénynek követése, az alázatosság külsőképen.”⁸³

Hogy hogyan lehetett valaki a *gyülekezet tagja*, a tagok között milyen fokozatok léteztek arról a függelékekben közölt írások tudósítanak. Az biztos, hogy Makón a fölvetel föltételei szigorúak voltak.⁸⁴ „még magok

⁸¹ CSÉCSI M. 415. I. A tiszteletes arról is beszámolt, hogy információit részint „biztos kútforrásból”, részint hallomásból és visszapártolt nazarénusoktól szerezte.

⁸² CSÉCSI M. 415. I.

⁸³ Ugyanitt Szalai említ egy konkrét esetet. Tapasztalásból írta le azt a változást, melyet egyik volt hívénél tapasztalt. „Nevezetesen hangja elváltozott félig siró hangra; ábrázatvonásai eltorzultak, mintha belülről valami gyötörné; akarata hajthatatlanná lett. [...] az én oktatásom, kérésem sikertelen volt: de talán a máglyára is inkább kész lett volna menni, mint a nazarénizmust elhagyni. Sem férjének elválással fenyegetése, sem négy kis gyermekének tőle elvevéséveli ijesztgetés nem használt semmit. A férj bánatában sirt, a nő hidegen makacsnak maradt. Midőn férje az elválással fenyegette, azt mondá: nem tehetek róla, testen ugyan vonzódik férjemhez, de lelkem többé nem.” SZALAI I. 392. l.

⁸⁴ Csécsi úgy látta 1875-ben, hogy az „új tagok felvevésében sem oly szigorúak most már mint voltak eddig.” lés említ egy esetet, melyben a jelentkező vagyonos állapota miatt

közt is erős kordont” vontak. Komoly föltételeket kellett teljesíteni, ha a jelentkező barát, barátból „erős barát” vagy atyafi akart lenni. S ha valaki vétett a hitük törvényei ellen, azt a javulás idejére vagy örökre kirekesztették.⁸⁵ Magukat ekkor még nem nazarénusoknak, hanem *hívőknek* nevezték. Ezt az elnevezésüket még ma is őrzi a köztudat. Közösségüket pedig „*Krisztusban hívő gyülekezetnek*” hívták.

Fölfogásukat kirekesztés jellemezte. A gyülekezet tagjai „csak magokat tartják jónak, igaznak, erényesnek, isten választottainak; – mások – szerintök – bűnben élnek, istentől megvetettek, s az örök életnek részesei nem lehetnek [...] Állítják, hogy az írásokat csak egyedül ők értelmezik helyesen, egyedül csak ők élnek Isten törvényeihez mértén, egyedül csak ők lesznek Krisztus országa boldogságának részesei.”⁸⁶ Külsejükben egyszerűek, hajukat rövidre nyírták, többnyire lehajtott fővel jártak. „Járása kimért, arca komoly [...] semmi élenkség, semmi elevenség.”⁸⁷ „Tagjai ujja vannak születve s az Isten országát okvetlen meglátják, míg rajtól kívül minden ember elkárhozik.”⁸⁸

Egymást atyafinak nevezték, „levelezéseikben szerelmes atyafi, szerelmes néni, szerelmes barát és barátné címzéseket használnak. [...] Csak feleiket ismerik testvérül, találkozás közben áldjon meg téged az úr szavakkal csak ezeket köszöntik; - mások mellett némán lehajtott fővel haladnak el.” Az 1860-as évek végére jellemző gyakorlat 1870-re megváltozott. A konszolidálódás jeleként a köszönőviszony a más felekezetűekkel helyre állt.

Gyermekeiket csak írni, olvasni, számolni tanítják, a többi tudományt fölöslegesnek tekintették. Betegeikhez orvost nem hívtak, mert elég az Úr. Makón voltak olyanok is, „kik testben elragadtattak már a harmadik évig.” Egymás közötti nézeteltéréseiket a gyülekezet vénei előtt intézték. Kerülték a szenvedélyeket (alkohol, dohány), szótartók, nem káromkodnak. Bár „ők is csak emberek; a szó náluk sem mindig készpénz – s az ajak és nyelv csak gyarló emberé [...] tettetők is találkoznak közöttök.

állítólag enyhébb eljárást követtek, mint másokkal szemben. A jelentkező állítólag kikötötte, hogy „se a dohányzásról, se a káromkodásról le nem mond a kedvükért.” CSÉCSI M. 415. l. Az efféle vádak nem számítottak ritkaságnak. Hogy valójában mit is fednek, azt ma már ellenőrizni nem lehet. nem elképzelhető, hogy ilyen gyöngeségekkel atyafivá válhatott valaki. A megállapítások talán a jelöltség idejére vagy a térítés alatti esetekre vonatkoznak.

⁸⁵ CSÉCSI M. 415. l.

⁸⁶ SZÖLLŐSI A. 1870. 5. l.

⁸⁷ SZÖLLŐSI A. 1871. 481. l.

⁸⁸ CSÉCSI M. 416. l.

Kereskedést általában nem folytattak, de Makón volt „köztők kupec, korcsmáros, kereskedést pedig magok állítottak.” Nem egyértelmű, de talán Makón is próbálkoztak valamilyen vagyonközösséggel.

„Magokat az egyháztól, melybe előbb tartoztak, végképp elszakasztják, a keresztény templomokat kerülük, s kőkoporsóknak, Bál házának, latrok barlangjának nevezik. [...] Makón urvacsorával nem élnek, s azt *mert bélsárrá válik és az árnyékszékre vettetik haszon nélkülűlinek* tartják, s hitfeleinkről midőn a szent vacsora osztás után hazatérnek, gunyosan azt szokták mondani: *jönnek a moslékról.*” Ez valószínű túlzás. Ha ez így is volt kezdetben, csak rövid ideig tarthatott, mivel a kiadásaik között szerepel majd az úrvacsorához szükséges bor vásárlási tétele.

Helyben *a legélesebb kritikát a lelkészekkel szemben fogalmazták meg.* A „lelkészi kar ellen – olvashatjuk róluk – a legmetszőbb gúny és kifakadás sértő fegyvereit használják s ellenük a palástdíjakkal⁸⁹ lázítanak. Megverik gyalázó szavakkal és aljas rágalmakkal a pásztort hogy elszéleszthessék a nyájnak juhait.” Az ekkor már megjelenő nazarénus röpiratok érvrendszerét átvéve a lelkészeket, papokat a társadalom heréinek, a szent dolgok kufárainak, sőt az „*ördög trombitájának*”⁹⁰ nevezték, kik a szent szertartásokat csak pénzért végzik. „A hit és kegyelem eszközeivel kapzsi vásárt űznek. Gyűlöletes színben tüntetik fel az egyház felsőbbségileg megállapított palástdíjakat hogy meggyűlöltessék ezeknek élvezőit.”⁹¹ Makón ez volt az a központi kérdés, mely széles rétegekben hathatott. A tanításaikkal foglalkozó tudósítások ezt mindig külön kiemelik, míg a többi tantételeiket pusztán csak felsorolják: „*e felekezet felette igen fanatizálva van, az általa pengetett s a tömeg nagy része előtt nem kis kelendőségnek örvendő (mindenemű adó, honvédelmi kötelezettség, eskü stb. megtagadását hirdető) eszmék mások fanatizálására is fölötte alkalmasok.*”⁹²

„A lelkipásztorok ellen az elfogultság és gúny legélesebb kifakadásaira vesznek szabadságot, és ezeket merőben szükségtelennek tartják, s közöttök az írásmagyarázat tisztét hol az egyik, hol másik teljesíti”⁹³ – olvashatjuk róluk. Istentiszteletük rendkívül egyszerű: írásmagyarázat, könyörgés, éneklés.

A hithirdetést, melyet ők „lélekvásárlásnak” neveztek, nagy buzgósággal végezték. Meg is állapította a presbitérium 1870-ben, hogy „nem

⁸⁹ Palástdíj, a különböző egyházi szolgálatok fejében fizetendő pénzösszeg.

⁹⁰ CSÉCSI M. 415.

⁹¹ TtREL I. 29. i. 115

⁹² TtREL I. 29. i. 115

⁹³ Egyházyúlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 165/1870. Mú. Ref. It. SZÖLLŐSI A. 1870. 4-6. I. SZÖLLŐSI A. 1871. 479-486. I.

sikertelenül” folyt a munka, s „egyházunktól nem egy-két tagot elidegenítettek.” Később még hozzá tette, hogy a „szabadság pedig melyel tesznek, hatnak, munkálnak és *házzról házra járva csábítanak, térítgetnek* vagy igazán mondván eltántorítanak.”⁹⁴ A házzról házra járás kivételes lehetett, hisz az ilyen térítés nem jellemezte őket. Valószínű az úrvacsorához hasonló elfogult és túlzó véleményről van szó.

A makói nazarénus felekezet *temetésekről* és *keresztelésekről* vallott nézeteinek lényegét, *egy bizonyos fokig a nők szerepét* a korábbi események kapcsán már megismerhettük. A lelkési hivatalban folyt párbeszéd, kapcsán bepillantást nyertünk az „*oktatásukban*” elsajátítandó ismeretanyagról, a „vitatkozási”, érvelési módjukról.

A helyi házassági fölfogásról Csécsi tiszteletes számol be. A kezdeti években „a házasságot is tiltották mivel magokat ujjászültetteknek, sőt angyaloknak tekintették.” Ez 1869 előtt nagyon rövid ideig lehetett gyakorlat a közösségben, hisz házasságkötéseikről 1869-től vannak saját följegyzéseik. A tiszteletes szerint ez a felsőbb rendelet hatályon kívül téttetett, „most ugyancsak nyakra-főre nőszülnek.” A megjegyzés arra vonatkozik, hogy megözyvegyülés után a világról alkotott fölfogásuk szerint nem adtak teret semmiféle súlyos gyásznak, s hamar újra házasodtak. Ezután a szabad szerelemre, „*amour libre*” vonatkozó vád hangzik el ellenük, ami nyilván csak az egyházi és állami szempontból egyaránt törvénytelennek tekintett egybekelésükre vonatkozik. A házastársi hűség köztük alapkövetelményként szerepelt.

Csécsi Miklós szerint: „*a nazarénizmus a szó teljes értelmében kozmopolita. Haza, nemzet, üres hang a nazarénus előtt csak kénytelenségből engednek a felsőségeknek és a törvényeknek, s ha egyszer tulsulyra vergődnének: minden állami és társadalmi rendet felforgatnának.*”⁹⁵ A fogalom meghatározása nyilván nem szabatos. Az viszont igaz, hogy köztük nemzetiségi hovatartozás, társadalmi rang soha nem képezte viszály forrását.

Nyomon követhető az üzleti tevékenységhez való viszonyulás alakulása. „Kezdetben tartózkodtak [...] minden nyerészkedő foglalkozástól, ma a dolgot általában kerülik, de annál inkább gescheftelnek, a nők majd mind kofák, s a férfiak nagyrésze szatócs.”⁹⁶ – írta Csécsi.

⁹⁴ Egyházugyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 165/1870. Mú. Ref. It.

⁹⁵ CSÉCSI M. 416. l.

⁹⁶ CSÉCSI M. 415. l.

A kérdést Szöllösi is érinti. Az által említett kereskedés Zeitler Rudolf vállalkozása. Zeitler Rudolf Nagyszombatban született 1846-ban. Szülei-vel költözött ide 1870-ben vagy 71-ben. Itt halt meg az édesapja Zeitler Konrád 1874. január 4-én. Rudolf atyafi 25 évesen, a gyülekezet tagjaként vette feleségül 1871. május 25-én a makói nazarénusok akkori vezetőjének, Lőkös Józsefnek 17 éves lányát, Lőkös Rozáliát. Már ekkor a közösség egyik meghatározó alakja lehetett. Felesége halála (1874. július 23.) után újra nősült. Második házastársa a Szegedről Makóra költözött hajadon, eredetileg római katolikus vallású Mészáros Julianna lett 1875. január 4-én.⁹⁷

Vállalkozását a semmiből kezdte. 1874-ben egy „alig valamit érő szatócsbolt” volt az egész lisztmalma, melyet akkor nem is egyedül, hanem társaságban alapított. A megállapítás, hogy a férfiak többsége szatócs, tehát azt jelenthette, hogy Zeitler nazarénus társaival indította el a boltját. A felekezet számára mindig is fontos volt a munka, így nem csoda, hogy halálakor majd ezt írják róla: „*Egy páratlan szorgalmú s szorgalma révén nagy tekintélyűvé lett iparos.*” És, amit még hozzátettek: szorgalmán kívül hatalmas tényező volt „*az a ritka becsületesség, mely Zeitlerben lakott.*”⁹⁸

1875-től a gyülekezet anyagi dolgaiba is betekintést kapunk. Az ekkor indított pénztárkönyvük (*Bevételi Jegyző Könyv 1875.*) adatai már hordozzák azokat a jellemző vonásokat, melyek végig meghatározták a közösség pénzügyeit. 1875 februárjában a „Gyülekezet Kasszája 266 Ft 50 kr” volt. A bevétel egyik forrását a vasárnapi istentisztelet „*vasárnapi ajándata*” jelentette, ami általában 4-8 forintot tett ki. Ezenkívül voltak egyéni ajánlatok, leggyakrabban a szegények megsegítésére, ami már a vagyoni viszonytól függően nagyobb összeg is lehetett: 20, 30 sőt 100 Ft is. Általában minden névtelenül történt, de följegyezték „Lőkös atyafi” 14 Ft 70 kr-os följajánlását. Szintén a pénztárkönyvből tűnik ki, hogy Zeitler Rudolf 1875. április 10-én megadott egy 68 Ft 35 kr-os kölcsönt, ami arra utal, hogy a közösség segítette Zeitler és társai induló vállalkozást. A bizalom megalapozott volt, mert majd midőn a Zeitler féle malom, sőt gőzmalom sikeresen működik, Zeitler mindig hűségesen támogatta a gyülekezetet. A nazarénus fölfogás nem látott semmi kivételt a munkából származó tisztességes haszonban. Lényegében ez nyilvánult meg e vállalkozás támogatásában is.

A közösségnek ekkor már voltak kisebb-nagyobb birtokai. A nazarénusok irányában türelmesebb években (1869-1875) a felekezet a maga

⁹⁷ A gyülekezet anyakönyveinek bejegyzései. M. Naz. It.

⁹⁸ *Makói Független Újság* 1912. április 10.

nevére vette ingatlanjait: a temetőt, a gyülekezeti házat és néhány kisebb földterületet. Ez összesen 1 hold és 19 négyszögöl. Ebből 113 négyszögöl volt az imaház és 684 a temető. A többi Soványban, Gerizdesen, Kenderföldön lévő birtok nem volt nagy, mindössze 728 négyszögöl. Ezekből („paszúrért”, szénáért, heréért, meggyért), valamint a temető szabad részeinek árendába adásából jövedelem származott. Az összes bevétel 1875-ben nem is annyira kevés: 1029 Ft 66 kr. A kiadás 650 Ft 18 kr, tehát még elegendő tartalék is képződött 379 Ft 48 kr.⁹⁹

Figyelemre méltó, hogy a birtokívet 1874-ben a „Makó Nazarénus hívó gyülekezet” nevére (!) állították ki.¹⁰⁰

Az 1860-as évek vége az országos helyzethez hasonlóan más téren is enyhülést hozott a makói gyülekezet számára. Különösen sokat segítettek az általános érvényű rendelkezések. Ezek báró Eötvös József vallás- és közoktatási miniszternek köszönhetők. Ezzel összefüggésben a konszolidálásnak és az intézményesülésnek a jelei mutatkoztak a gyülekezet életében.

A hatóságok számára az *anyakönyvek vezetésének megoldatlansága* jelentette az igazi gondot. Sorozáshoz névsor, a népesség nyilvántartásával kapcsolatos kérdésekhez, jogi ügyekhez stb. hiteles adatokat csak az egyházak által vezetett anyakönyvekből lehetett nyerni. A megkereszteltek közé a meg nem keresztelt nazarénus gyermekek bevezetése egyik felekezet számára sem volt elfogadható. Nem is szólva a már tiszta nazarénus családból származó gyermekekről, akik, mivel szüleik az állami törvények által el nem fogadott módon kötöttek házasságot, még törvénytelennek is számítottak. Egyértelművé vált, ha továbbra sem intézkednek, meg lesz a lehetősége annak, hogy a hivatalos nyilvántartásokból egy csoport teljesen kimarad.

A zavaros viszonyokat jól jellemzi a Makó szomszédságában lévő, Csanád vármegyei battonyai főszolgabíróságnak 1869. június 15-én Makóra, az alispánhoz intézett levele. Az ott született gyermekek keresztelését a szülők nem engedték, a lelkészek viszont a megkereszteltetlen gyermekeket az anyakönyvbe be nem vezették. A főszolgabíró utasítást kért, *„vallyon kényszeríttsem-é az illetőket gyermekeik megkeresztelésére, a világi hatóság részéről minő álláspontot foglaljak el a renitensek irányában, s minő elvek szerint járjak el hason esetekben.”*¹⁰¹

⁹⁹ Az adatok a makói nazarénus gyülekezet iratárában található pénztárkönyvből valók. M. Naz. It.

¹⁰⁰ Az irat ma is megvan. M. Naz. It. OMBÓDI J. 5. l.

¹⁰¹ CSMLT' Alisp. 3565/1895

Csanád megye 1869. július 5-én erre az esetre hivatkozva a vallás- és közoktatási minisztériumhoz folyamodott útmutatást kérve. A megye az országban e tekintetben a „legszabadabban” gondolkodók közé tartozott. Míg Makó város a felekezettel szemben jobban hajlott a keményebb föllépésre, addig a megye egészen szabadelvűnek tűnt. Levelében kifejtette, „*hogy mi [ti. Csanád vármegye] nem tartjuk megegyezőnek a lelkiismereti szabadság nagy elvével egyik vagy másik vallást, s azok szertartásait az azoktól vonakodó állampolgárok irányában a törvény betűje parancsolta merev szigorával végrehajtani, de másrésztől a polgári kötelezettségek kiszabhatása és teljesítése szempontjából mellőzhetetlennek tartjuk, miszerint minden születés és halálozás biteles közegek által anyakönyvbe vezetessék.*” A megye utasítást kért, hogy ki és hogyan vezesse az adatokat, mi legyen azokkal, kik szülei egyik bevett felekezethez sem tartoznak, és hozzá teszi, az ügy intézése „*véleményünk szerint országos intézkedést kívánna,*” és fölkérték a minisztert, tegyen ez irányban lépéseket.¹⁰²

A minisztérium szinte postafordultával miheztartás végett megküldte az Eötvös József miniszter által Pest városának 12548/1868 számon kiadott utasítását, mely sokáig országosan hivatkozási alappá, ugyanakkor heves viták kereszttüzébe került rendeletté vált. Szöllősi tiszteletes egyenesen azt állítja majd róla, hogy ez az utasítás „*a Nazarénizmus nagyobb mérvű szaporodását okozta.*”¹⁰³

Az utasítás szerint Sollarich József pesti cipész gyermeke születése kapcsán fordult a minisztériumhoz azzal a kérdéssel, hogy a nazarénus felekezet vezetheti-e saját születési és halálozási anyakönyveit. A válasz szerint, mivel „még most” a nazarénusok nem tartoznak a törvényesen bevett felekezetek közé, erre nem jogosultak. Ugyanakkor „*a kormánynak nem lehet a feladata bárkit is e hon polgárai közül vallásos meggyőződése ellenére valamely vallás tanainak követésére kényszeríteni, ennél fogva nem kívánja a Nazarénusokat kényszeríteni arra nézve, hogy halottjaikat és születőitjeiket valamely bevett vallás felekezet papjánál magok jelentsék be, de azt jogosan megkívánja, hogy a bejelentést az illető hatóságnál pontosan teljesítsék.*” A megye illető hatóságnak a járásra nézve a Csanád Megyei Központi Járási Szolgabírói Hivatalt jelölte ki, míg a város területére vonatkozólag ugyanez Makó Város Főjegyzői Hivatala lett.¹⁰⁴ Föladatuk a makói járás, illetve Makó város terü-

¹⁰² CSMLT Alisp. 3565/1895

¹⁰³ SZÖLLŐSI A. 1871. 486. l.

¹⁰⁴ Az anyakönyvek a következők: Makó város Főjegyzői Hivatalánál 1. „Nazarénusok születési Anya könyve 1873-ik évtől 1895.” 2. Található kimutatás a házasságkötésekről az 1874. évből. 3. „Névjegyzéke a Makó járásbeli Nazarénus Vallást követő lakosók született és elhalt gyermekeinek 1869, 1870, 1871, 1872, 1873 évi october 26-káig.” Csanád megye

letén élő nazarénusok nyilvántartása.”¹⁰⁵ *A rendelet ugyan nem tudott megoldást adni a nazarénus házasságok és az ebből származó gyermekek törvényességének a problémájára, azért mégis jelentős előre lépés, aminek jogi és – jól látta Szöllösi tiszteletes – lelki értelemben is nagy hatása volt.*

Az állami elváráson túl a tagok számának növekedésével már a gyülekezetnek sem volt a nyilvántartáshoz elég pusztán az emlékezet, az anyakönyvek vezetése számukra is szükségessé vált. 1873-ban 1869-ig visszamenően kezdték az anyakönyvi adatokat pontosan rögzíteni. *Ezzel megtették az első jelentős lépést, mely a makói nazarénus gyülekezet intézményesüléséhez vezetett.*

Ezután följegyzéseik voltak a születésekről, halálozásokról és egybekezelésekről 1895-ig, a polgári anyakönyvezés megindításáig. Sőt erről majd az időszak végére akár visszamenőleg „hivatalos” tanúsítványokat is adtak. Főként a házasságról, hisz ez nem kapott az állam részéről semmiféle elismerést. A később fontos szerepet vivő Zeitler Rudolf és Lőkös Rozália házasságlevele fönmaradt. Egy nagyon egyszerű, 13-szor 13 cm-es keményebb papírra ceruzával a következőket írták:

„Házasságlevél

*Zeitler Rudolf evangélikus nagy-
szombati születésű és
Lőkös Rozália református hajadon
házasságot kötöttek 1871 majus
hó 28-án a krisztusban hívő
nazarénusok rendtartása szerint.
Igazolom, hogy a fenti adatok a régi
feljegyzésekkel megegyeznek.”*

Az új tagok névsorát és a kirekesztetteket 1897-ig jegyezték. A felekezetnek két anyakönyve volt. Egyik az első bejegyzésekre szolgált, míg a másik a rendezettebb, „szébb” lehetett a „hivatalos” irat. Címe: *„A SZYANYA KÖNYV Név Sora.”*¹⁰⁶

Központi Járási Szolgabírói hivatalnál 1. „Nazarénusok Házassági anyakönyve 1883, 1893.” Földeákról és Nagymajlátról. 2. „Nazarénusok Halotti anyakönyve.” Földeák – Nagymajlát 1874-1895. CSMLT Csm. Fel. Anyk. IV. B. 419.

¹⁰⁵ Az irat minden makói felekezet irattárában és a városi levéltárban is megtalálható. 42/1. 57., 37/1. 15. Mb. Rk. Lt.

¹⁰⁶ M. Naz. It.

Mindenféle állami rendelkezés mellett ez a könyvelés csak az összes felekezet együttműködésével lehetett hiteles és pontos. És ez nem volt meg. E mellett az 1870-es évek elején újra érződött, a nazarénus ügy országosan rendezetlen. Eötvös intézkedése nem volt elegendő. Különösen is azért, mert református egyházkerületek, így 1869-ben a Tiszántúli Egyházkerület is határozatot hozott a meg nem keresztelt nazarénus szülöttek és halottak anyakönyvezése ellen. 1870. április 17-én erről így írt az esperesi hivatalhoz Szöllősi tiszteletes: *„ezen örömmel fogadott határozatra már volt is alkalmunk itt Makón hivatkozni, s a hozzánk anyakönyvezés végett több ízben küldött szolgabírói hivatal által eszközölt bejegyzéseket visszautasítani.”*¹⁰⁷

Csanád megye ismét csak rendezni kívánván az ügyet, a szolgabírói hivatal jelentésére a református részről történt ismételt visszautasítások miatt 1870. február 22-én útmutatásért a minisztériumhoz fordult. A válasz az volt, hogy az anyakönyvezést ismételten csak sűrösse, de ez csak ott történjék meg, hol *„a lelkészek ezt önkénytelen kívánnák megtenni.”*¹⁰⁸

Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter a végleges megoldás megszületéséig az összevisszaság fölszámolására és az egységes eljárás bevezetése végett 1875. február 3-án rendeletet adott ki, melyet Makón is minden érdekelt fél kézhez kapott. Ebben a miniszter határozott hangnemben megismételte elődje utasításait: a nazarénusokról vezessék pontosan az anyakönyveket, rendőrileg ellenőrizték működésüket, és gondoskodjanak arról, hogy a nazarénusok előző felekezetük iránti kötelezettségeiket teljesítsék. Ha ezt nem teszik, a hatóságok, mint egyéb esetekben, úgy a nazarénusokkal szemben is kötelesek eljárni. *Majd kiegészítésként hozzáteszi, mivel a nazarénusok törvényesen el nem ismert felekezet, ezért az előző felekezetükből törvényesen kilépetteknek nem tekinthetők. Ezért a körükben történt születésekről és halálzásokról törvény szerinti felekezetük nyilvántartás végett értesítendő.*¹⁰⁹ Ez a megközelítés – törvényesen ki nem lépett és nyilvántartás – már az egyház számára is elfogadhatóbb volt.

A nazarénus kérdésben tehát az állam és a megye elment addig, míg mehetett. Többről, pl. a fegyveres katonai szolgálat megtagadásának az elfogadásáról nem lehetett szó. Közben megérkezett a belügyminiszter rendelete is. Az 1875. február 8-án kelt és az alispánhoz intézett utasítás így fogalmazott: az *„anyakönyvezést, nem különben ezen felekezet mindennemű működését a legéberebb figyelemmel kísérje, a szükségességhez képest saját hatás körében*

¹⁰⁷ TtREL I. 29. i. 115

¹⁰⁸ TtREL I. 29. i. 115

¹⁰⁹ Mb. Rk. Lt. 42/1.57.1875

*intézkedjék, valamint az e téren előforduló jelentékenyebb esetekről jelentést hozzám felterjessze.*¹¹⁰

Makón az utasításnak teljes egészében érvényt szereztek. Sőt valamelyest meg is előzték az 1875-ös intézkedést, hisz az anyakönyvek vezetését már 1873-ban elkezdték.¹¹¹ A különböző felekezetek rendszeresen megkapták a valaha hozzájuk tartozottakról a jelentéseket. S midőn 1875-ben a városi iktató tett panaszt a hivatalnál, miszerint „a Nazarénus vallást követők szülötteik és halottaiknak anyakönyvezését vagy éppen nem vagy igen ritkán eszközlék”, korábban a kereszteleésekkel és temetésekkel kapcsolatban tapasztalt nem túl lelkes föllépéstől eltérően a város határozottan reagált. Meghagyta a rendőrkapitánynak, hogy „a Nazarénus hitfelekezet előjáróit szigorú bírságolás terhe alatt utasítsa, hogy szülötteiket és halottaikat a városi iktatónál esetről esetre bejelentsék”, s az ügy állásáról 8 napon belül jelentést kért.¹¹² Az anyakönyvi ívek tanúsága szerint e téren ezután nem fordultak elő hiányosságok.

Csak a reformátusok részéről merült föl panasz a későbbiekben. Szöllősi Antal 1877. február 2-án jelezte a polgármesteri hivatalnak, hogy a várostól kapott anyakönyvek nem tartalmazzák az összes szükséges adatot. Másfelől fölszólítja a várost, tiltsa be a már idézett rendeletek értelmében a nazarénus egybekelések följegyzését. Ezek ugyanis továbbra is törvénytelenek, és „az illetők ezen cselekmény által azon tévhitre ne vezéreltessenek, mintha egybemenetelük a bejegyzés által a törvényesség jellegét megnyerte volna.” Ezzel együtt az 1876-os évről „Kivonat a Nazarénusok egybekeléseiről” címmel kapott kimutatást vissza is küldte az iktatónak. Posonyi polgármester február 8-án a kifogásolt egybekelések följegyzését beszüntette.¹¹³

Meg kell még említenünk, hogy a város és a járás mellett a makói római katolikus egyház is vezetett anyakönyvet a nazarénusokról „*A makói rke plébánia Egyház születési és halál. Könyveinek kiegészítése. Nazarénusok – kezdve 1873-tól*” cím alatt. Ebben a valaha katolikus volt és az Egyház törvényei szerint a felekezethez tartozók adatainak följegyzéseit találjuk 1869-től 1895-ig. Tehát nemcsak a tiszta katolikus családokból, hanem a vegyes házasságokból származókat is bejegyezték.

Az 1870-es évek elején az egyházi adó fizetése körül is bonyodalom alakult ki. Ez már szélesebb körben visszatetszést keltett a református

¹¹⁰ CsMLT MFLT MVTI 699/1875

¹¹¹ CSMLT Alisp. 3565/1895

¹¹² CsMLT MFLT MVTI 1545/1875

¹¹³ CsMLT MFLT MVTI 1917/1876

népességben. A nazarénusok ugyanis szerettek volna az eddig mindenki-re egyformán kirótt egyházi adótól megszabadulni. A presbitérium azonban a következő indoklással elutasította a kérést: „*A Nazarénusok [...] gyermekeiket iskoláinkba járatják, s temetőinkbe temetkeznek, így az egyház javadalmaiban részesüléseket folyvást érvénybe tartják, ennek folytán indítványoztatott hogy ha a javadalmainkban részesülnek, a teherben is részesíttessenek az egyházi adonak rájuk vetése által.*”¹¹⁴ Erre válaszul négyen újból próbálkoztak. Baranyi Antal, Gera Pál, B. Szűcs József és Koczkás Mihály megjelentek a lelkészi hivatalban, ahol – mondván, „*Egyházi adó fizetéssel az egyháznak nem tartoznak*” – újabb kérvényt adtak be az adó elengedését kérve, egyben visszahozták adókönyveiket is. Az eddig példa nélküli eset nagy megütközést keltett. A kérvényt és az adókönyveket a presbitériumi ülés elé vitték. A presbitérium a főnti indokok alapján október 30-án a kérvényt határozottabb hangon ismét elutasította még azt is hozzátéve: „*mind addig míg a nazarénusok gyülekezete törvényesen elismert vallás felekezetnek kijelentve nem lesz előbbi határozatától eltérni nem fog.*” A egyház gondnoka ezután az „elsőrendű” folyamodót, Baranyi Antalt behívatta, és neki a kérvénnyel együtt az adókönyveket visszaadta.¹¹⁵ Ennek ellenére 1871 március-áprilisában történt még egy kísérlet. A gyülekezet tekintélyesebb tagjai közül öten: Joó János, Király Márton, Tóth István, Lőkös József és Baranyi Antal ismételten az egyházi adó alóli fölmentésüket kérték. A presbitériumi ülés azonban a korábban hozott határozatához híven most már nem is foglalkozott az ügyel. A kérdést véglegesen eldöntöttnek tekintette.¹¹⁶

Az adófizetés országosan is gondot okozott. Ezért a különböző törvényhatóságoknak 1875-ben megküldött, általunk már említett Trefort Ágoston féle utasítás leszögezte, hogy a hivatal a „*Nazarénusok [...] ellenében egyházi adó vagy párbér címén az illető egyház által követelt járandóságokat vagy hátralékokat épen úgy hajtja be, s hajtassa be, mint az egyház más tagjai ellenében.*” Egyszersmind minden esetlegesen eddig bárki által kiadott fölfüggesztést megszüntetett.¹¹⁷ Ezután minden próbálkozás hiába való lett volna.

Országos nyilvánosságot kapó véleménykülönbség alakult ki a *nazarénusok temetőnyitási szándéka körül*. A nazarénus közösség vezetői tudták,

¹¹⁴ Egyházgyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 155/1870. Mú. Ref. It.

¹¹⁵ Egyházgyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 113/1870. Mú. Ref. It.

¹¹⁶ Egyházgyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 144/1871. Mú. Ref. It.

¹¹⁷ Az utasítás valamennyi egyház levéltárában megvan. Mb. Rk. J.t. 42/1 57 1875.

fontos az önálló temető a gyülekezeti élet szempontjából. Másfelől szívesen különültek el az igaz, azaz a nazarénus hitre még el nem jutottaktól. A temetőnyitás egyben újabb lépés az önálló intézményi keretek kialakításában.

A gyülekezet vezetője, Lőkös József 1871-ben a városi tanácshoz folyamodott, hogy a soványi¹¹⁸ szőlők mellett lévő 68 négyszögöl nagyságú, tulajdonát képező területen a hívők számára temetőt létesíthessen. Ezt a nazarénusok már előzőleg megvásárolták. Ekkor még a gyülekezetnek tulajdona nem lehetett, ezért a föld jogilag Lőkös József nevére került. A város 1871. február 4-én egy előzetes, egyébként kedvező véleményt megfogalmazó helyszíni vizsgálat után arra hivatkozva, hogy a *"hívő (Nazarénus) felekezet törvényes vallás felekezetnek elismerve nincs," a kérést elutasította.*¹¹⁹ Az esetről, mivel az ügy közérdeklődésre tartott számot, a helyi újság, a Maros is beszámolt.¹²⁰

A felekezet nevében Lőkös április 24-én Csanád megyéhez fellebbezett.¹²¹ A megyei közgyűlés június 15-én tárgyalta az ügyet, és egyértelmű határozatot hozott. Mivel a föld Lőkös József tulajdona, és ezért ő azzal szabadon rendelkezik, „tekintve továbbá, hogy ezen föld a város küldöttség jelentése szerint rendőri tekintetből temetőnek használható, - miután azon körülmény, hogy a nazarénusok a bevett vallású hitfelekezetek közé nem tartoznak – arra, hogy külön temetkezzenek, akadályúl nem szolgálhat.” Csanád megye Makó város képviselőtestületének határozatát megváltoztatta, és temető megnyitását a szokott föltételek mellett engedélyezte.¹²² A sajtó-visszhangokat tekintve meglepő a Maros újság lelkesen helyeslő hangneme. „Csanádmegye szabadelvűségéhez következetesen, a vallási türelemnek ismét tanulságát adá, midőn a lelkiismeret és meggyőződés szabadságát látszólag sem akarja korlátozni, s felfolyamodó által ajándékozott területet, minthogy rendőri tekintetben sem tiltják – a nazarénusok temetőjéül használatba venni megengedte, s Makó város tanácsa fellebbezett határozatát feloldotta.”¹²³

Ez viszont éles bírálatot váltott ki Szöllősi Antal tiszteletes részéről, aki, mint láttuk, nagyon komolyan vette az egyházat fenyegető nazarénus veszélyt. A Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező c. újság hasábjain a következőket írta: „Amit a törvény nem ösmer, azt a megyének sem szabad ösmerni [...] Csanád pedig jogot adott, mire a miniszter sem

¹¹⁸ Sovány, csekélyebb hozamú szőlőtermő terület a város keleti határán.

¹¹⁹ CsMLT MFLT Makó Város Tanácsulési Jegyzőkönyvei 1871. évről. 101/1871

¹²⁰ Maros 1871. április 30.

¹²¹ CsMLT MFLT Makó Város Tanácsulési Jegyzőkönyvei 1871. évről. 58/1871

¹²² CsMLT MFLT Makó Város Tanácsulési Jegyzőkönyvei 1871. évről. 379/1871

¹²³ Maros 1871. április 15.

érezhette magát hivatottnak. *A Maros hangzatos szavaira* pedig kijelentjük, hogy nem hihetjük, miképp a megye közönsége szabadelvűségnek tartaná azt, ha határozatával a törvényhozás fölé emelkedik. Hisz ez bűn a szabadelvűség ellen, éppen a szabadelvűség nevében. És vajon a lelkiösmeret és meggyőződés szabadságát korlátozta volna-e a határozat, mellyel a köztemetők további közös használatára utasították a felfolyamodó szekta?” Kicsit feledve az elmúlt évek viharait hozzá teszi: „s volt-e, s van-e felekezet Makón, mely a nazarénus halottak eltemetését temetőjébe megengedni nem akarta, s így türelmetlenséget mutatott volna?” Cikkében a nazarénusokat vádolja türelmetlenséggel, amiért nem kívánják, hogy „a szentek teste a bűnösök elkárhozandó porlandó tetemével” együtt nyugodjanak.¹²⁴ A temető végül is megnyílt. Valóban csak a nazarénusok használták. A mai napig fönmaradt, és most is a felekezet tulajdonában van.

Az önálló közösségi élet következő nélkülözhetetlen feltétele a *gyülekezeti ház* volt. Mint láttuk, istentiszteletre a hívek előbb Hódmezővásárhelyre jártak át. Ha a városban összegyűltek, azt csak valamely tag házában teheték. Valószínűleg a kezdetektől –1866-tól biztos adatunk van rá – közösségi alkalmakra Lőkös Józsefék Sóház utcai 220-as számú házukat használták. Ez az igényekhez képest hamar kicsinek bizonyult, és magán jellege miatt nem is felelt meg közösségi célokra. 1868-ban megvásárolták a Sóház utcai ház közelében lévő 135-ös számú telket a rajta lévő parasztházzal együtt. Erről nyilatkozott Szöllősi így: „*közköltségen vett magán ház szolgál gyülekezési helyökül.*”¹²⁵ Hogy az istentiszteleti és közösségi alkalmakra megfeleljen, bizonyára átalakították, hisz a békés-bánáti egyházmegye 1872-ben úgy nyilatkozik róla, hogy „Makón s Vásárhelyen imaházakat is építvén magoknak.”¹²⁶ Mivel nem kerülhetett a felekezet nevére, Lőkösre írták. Lőkös, hogy később a „rendezetlenség” miatt nehogy viszály álljon elő, nyilatkozatot tett, a ház nem őt és örököseit, hanem a gyülekezetet illeti.¹²⁷

¹²⁴ SZIGETI 88. l.

¹²⁵ SZÖLLŐSI A. 1871. 476. l.

¹²⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1872. 366. l.

¹²⁷ „Én alól írott kijelentem és egyszersmind megnyugtatóni kívánom hitsorsosi társaságunkat, hogy azon 135 szám alatt telekkönyvileg rcám bekebeleztetett Szani. Andrástól megvett házat, melyet hitbeli társaságunk becegyezésével egybegyűlési háznak vettük meg, de saját nevemre írtam a végből, hogy ez években előforduló hitünk üldöztetett. Amelyet én viszont az ellen ezennel kijelentek, hogy hittársainknak ha a telekkönyvben elfogadható a tekintetes törvényszék előtt, mint a Krisztusban hívó társadalomnak minden további

A gyarapodás miatt hamarosan ez is kicsinek bizonyult. Így szükségessé vált egy új, immár kifejezetten a célokra tervezett gyülekezeti ház építése. Ennek a gondolata egyébként már 1870-ben fölmerült.¹²⁸ Ez lett a felekezet legnagyobb szabású vállalkozása. Az ország más vidékein élő szokás szerint, az utca vonalától kissé beljebb, a telek közepére került. Az építésre nem sok adatunk van. A helyi hagyomány azt tartja, hogy „*a gyülekezetház építésénél a lelkesedés és áldozatkészség átragadt a nem hívókra is, jöttek és segítettek az építkezést, még lovas kocsival is hordták a téglát és egyéb anyagot. Természetesen a hívek részéről is nagy összefogás nyilvánult meg.*”¹²⁹ A munka 1874-ben már szinte befejeződött. Teljesen kész 1875 elején lett. Február 28-án tartották benne az első „gyülekezetet”.¹³⁰

A régi parasztházhoz képest immár egy kifejezetten tágas, világos épülettel rendelkezett a gyülekezet. Ami az épületnek - a méretein túl - rangot adott, hogy szilárd anyagból, azaz az égetett téglából készült. Az imaház az akkori Makó jelesebb építményének számított. Olyan nagy múltú felekezet, mint az evangélikus sem rendelkezett hasonlóval, s a többi egyházaknak is voltak jóval rosszabb állapotban lévő liturgikus, közösségi helyei. A makói imaház országosan is az egyik legsikerültebb nazarénus épület volt. A főjegyző, midőn utasította a várost egy üggyel kapcsolatban meg is jegyezte, Makón a nazarénusok „*elég díszes imaházat*” emeltek, amiből gyaníthatóan „*jelentékeny tagokat*” számlál a gyülekezet.¹³¹ Szalai István szentesi református lelkész pedig ezt írta 1875-ben: „*különösen Makón nagyszzerű templomot építettek.*”¹³²

felszólítás nélkül is telekkönyvileg bekebeleztetik. Ha pedig még idő elteltén hallomásom történné, ezen házat mint hogy sem nekem, sem utódaimnak nem áll birtokukban, így a hitben levő társaim között az ő bekegyezésük szerint akár melyik társamra engedem telekkönyveztetni, amelyet előttem felolvasván jóváhagytam és saját kezűleg nevem aláírásával megerősítem. Kelt Makón 1868. máj. 23-ikán. Lőkös József.” Tanúként aláírták: Nagy György Mihály, Baranyi Antal, Gera Pál, Csávás József, Joó János. A dokumentum 1969-ben még megvolt. Azóta elkallódott. OMBÓDI J. 1. l.

¹²⁸ Szöllősi írta az egyházmegyéhez intézett 1870. április 10-én kelt levelében „Már Vásárhelyt templomot építettek, Makón úgy látszik hasonlót akarnak.” TRTEL. I. 29. i. 115

¹²⁹ OMBÓDI J. 3. l.

¹³⁰ A gyülekezet anyakönyveibe bejegyezve olvashatjuk: „E házban 1875 év február 28 napján tartottunk Gyülekezetet először.” M. Naz. It.

¹³¹ CsMLT MFLT MVTI 494/1875

¹³² Szalai István „Lélektani okadatolása a Nazarénusok terjedésének” című cikkében kritizálja a felekezetet. Midőn a „nem kell templom” véleményt bírálta, hozza föl, hogy többek között Makón milyen szép templomot emeltek. *Evangéliomi Protestáns Lap* 1875. 392. l.

A felekezet további térhódításának megakadályozásáért és visszaszorításáért végzett tevékenységét tekintve, országosan kiemelkedő *Szöllősi Antal* és figyelemre méltó *Csécsi Miklós* makói lelkészek szerepe. Mindkettőjüket igényességre törekvő föllépés, ugyanakkor – a helyzetükből fakadóan – ellenszenv, elfogultság jellemezte. Ezek figyelembe vételével is munkáik rendkívül értékes dokumentumai a helyi és általában a magyarországi nazarénusok történetének.

Különösen Szöllősi igyekezett kiterjedt levelezése folytán alapos tájékozottságra szert tenni. Ismerte az e tárgyban megjelent írásokat, az országos lapok tudósításait. A cikkekről följegyzéseket vezetett. Több mint ötven levelet küldött szét az ország olyan részeire, ahonnan fölvilágosítást remélt a nazarénusok ügyében. Pontos adatokat, hiteles tájékoztatást kívánt. Törekvéseiben nem sok társra talált. Nem kapta meg azt a támogatottságot, amit remélt. Leveleire alig érkezett válasz.¹³³ Álláspontját kifejtve rendszeresen cikkezett a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok hasábjain. Véleményét nyomtatásban kiadott műveiben foglalta össze. Előbb 1870-ben Hódmezővásárhelyen nyomtatta ki a „I. Nazarénusok – vagy mi mindegy Krisztus követők-é, II. E felekezet tudományának bírálata. 2 Népszerű egyházi beszéd. Irta és elmondta Szöllősi Antal a makói ref. egyh. egyik lelkésze” címmel írását. Ennek tiszta jövedelmét a makói református iskolák felszerelésének javítására ajánlotta föl. A másik munkája „A Nazarénusokról” 1871-ben jelent meg a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 471-492. lapján. A nazarénusok története, tételeik ismertetése, az ellenük való föllépés módja, ezek fő témái. Beszédeit a megjelenés után szétküldte a fontosabb egyházi vezetőknek és gyülekezeteknek. Az egyházi beszédek 1000 példányban látott napvilágot. Ebből rögtön Vásárhelyen hagyott 400-at, ahol szintén elég nagy volt a nazarénus felekezet.¹³⁴ Az esperesnek 25-öt adott azzal, hogy ossza szét a szuperintendentalis ülésen. Fölhívta lelkésztársait, ahol hasonló gondokkal küzdenek, vagy csak szeretnék az ügyet megismerni, szívesen bocsát rendelkezésükre írásából. Emellett a makói református gyülekezettel együtt fő szorgalmazója volt a kérdés törvényi rendezésének.

Egyfelől jól látta, s az espereshez írt több levelében ki is fejtette, milyen „káros” hatása volt az Eötvös féle intézkedésnek. A 12548/1868-as

¹³³ Levelére nem sok válasz érkezett. Ezek ma is megtalálható a Makó-belvárosi Református Gyülekezet Levéltárában. Értékük miatt a III-VII. sz. függelékekben közöljük ezeket.

¹³⁴ Hódmezővásárhelyen a számuk 1871-ben a hivatalos összeírás szerint 312 fő. SZÖLLŐSI A. 1871. 475. l.

rendelet félre magyarázva „úgy dicsekszenek mint szabad vallás gyakorlatukat biztosító törvénnyel, és az által is sokakat zavarba ejtenek.”¹³⁵ A miniszterium „mondhatnak elismerte és vallás szabad gyakorlatával ruházta föl őket.” A lelkész állítja, ezt követően nőtt meg a nazarénusok száma igazán.¹³⁶ Ugyanekkor jelent meg Hódmezővásárhelyen a „Krisztusban hívő gyülekezet rendtartásainak ismertetése”, valamint az, hogy imaházakat építenek, nagyban megnövelte e hitfelekezet önbizalmát. Ezért mindenképpen a törvényhozás segítségét kell kérni.¹³⁷ A makói gyülekezet ezért 1870. április 24-én az egyházmegye vezetőjéhez, Hajnal espereshez fordult. A helyzetet részletesen ismertetve arra kérte az esperest, hogy az esperesek szuperintendenciális ülésén véleményüket terjessze elő. Az esperesek azonban nem fogadták el a „törvényhozás általi rendezésre” tett kezdeményezést.¹³⁸ A javaslatot ezután nem egyszer megismételték. „*Az egyház ohajtja, hogy a főtiszt. egyh. ker. a minden tekintetben vesztélyes Nazarenismus korlátozására a magas minisztériumhoz felhívást intézni méltóztatassék.*”¹³⁹ – olvashatjuk a makói gyülekezetről tett 1876-os canonica visitatio jegyzőkönyvében.

Szöllősi a lelkészeknek megoldásként a prédikálást ajánlja. Mindenkinnek pedig a szóval és tettel való kiállást a református tanítás mellett. Láttuk – ezt ő maga is tudta – ennek ekkor még igencsak kevés hozadéka lehetett.

Csécsei Miklós javaslatai határozottabbak voltak. Tétélei áttételesen az egyházi élet kritikájának is fölfoghatók. A nagy népességű, 7-10 ezer lelket is számláló alföldi egyházakban, így a makóiban is a „mindennapi halottemetés, a felhalmozott irodai munka, – beszélő és rubrikázó s kiadványozó géppé változtatja” a lelkészt, ezért ezeket saját templommal, lelkésszel, egyháztanáccsal rendelkező kisebb gyülekezetté kell alakítani. Alapvetően javítani kell az iskoláztatást. „Jó népiskolák 6 évig terjedő tanítással szinte hatalmas ellenszerük.”¹⁴⁰ Szükséges a szent könyv szépségeit, igazságait magyarázni, mert a – nyilván most tapasztalható –

¹³⁵ Egyházugyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 165/1870. Mú. Ref. It.

¹³⁶ TrREL I. 29. i. 115

¹³⁷ TrREL I. 29. i. 115

¹³⁸ TrREL I. 29. i. 115. SZÖLLŐSI A. 1871. 487-488. l.

¹³⁹ TrREL I. 29. h. 1

¹⁴⁰ Erről Szalai István, szentesi lelkész épp ellenkezőleg nyilatkozott. Példaként Svájcot hozta, ahol az egész mozgalom lábra kapott, „ahol virágzik a tanítás, nevelés.” Sőt az ellenszerek egészét illetően szkeptikus. Ezt írja. „Fájdalom, magokra a nazarénusokra nem igen lehet hatni orvoslólag több oknál fogva; egyikért azért, mert igen elfogultak...; másikért azért, mert ők megvetik a mi gyülekezetünket, nem jönnek a mi templomunkba.” Lényegében a még el nem csábítottak fölvilágosítását, a megelőzést látja a legfontosabb feladatnak. SZALAI I. 391-392. l.

„tullhajtott moralizálás hitközönyt eredményez.” Majd végül következik a leg figyelemre méltóbb gondolata: „*protestáns öntudatra kell ébreszteniünk hallgatóinkat*”, a *lelkészekben pedig már a képzésük idején kik kell alakítani a misszionáriusi lelkiületet.*¹⁴¹

*A gyülekezet virágkora
(1876-1896)*

Az 1870-es évek közepére, még ha a törvényi föltételek ezekben az években főként a katonáskodás kérdésében nehezültek is, kiépült a makói nazarénus gyülekezet intézményrendszere. Volt születési, halálzási és egybekelési anyakönyvük. Saját pecsétet használtak.¹⁴² Pontos jegyzéket vezettek az új tagokról. Ha kellett, anyakönyvi bizonylatot is kiadtak. Megnyitották a temetőjüket, rendelkeztek egy igen szép és alkalmas gyülekezeti házzal. Makó megszokta és elfogadta a nazarénusokat. A sajtótudósítások alapján úgy tűnik, hogy ugyan gyakorta „csodabogarakként” kezelték őket, de nem voltak velük szemben ellenségesek. A hivatalos egyházak, különösen a református természetesen nem nyugodott bele ennyire könnyen hívei elvesztésébe, de már helyi erőszakos hatósági föllépéstől nem kellett tartani. *Megteremtődtek az autonóm gyülekezeti élet föltételei.* Ellentétek persze azért még fölmerültek.

A makói nazarénus felekezet ezekben az években egyre fontosabb központtá alakult. Országosan is a legjelentősebb gyülekezetek között tartották számon. Már az 1871-es békés-bánati református egyházmegye közgyűlésén úgy fogalmaztak, hogy „*főfészekükben* Makón és Vásárhelyen [...] szervezkedni igyekeznek.”¹⁴³ A „fő fészek” megnevezést a makói gyülekezet létszáma, összefogottsága, anyagi ereje egyaránt indokolta. Az önálló gyülekezeti életre még nem képes környékbelei csoportok anyakönyvi adatait itt vezették. Ezekből kitűnik, hogy szorosan kapcsolódott Makóhoz Földeák, Nagylak, Kiszombor. Gyakorlatilag itt alapozódott meg a nagylaki gyülekezet. Makón született újjá, azaz lett a felekezet tagja és vette föl a keresztséget 1885-ben nyolc, 1887-ben egy nagylaki.¹⁴⁴ Nagylak 1888-ra annyira megerősödött, hogy más helyek példája nyomán vállalkozni mert. Gőzmalmot építettek, és a terveikben egy gőzfürdő

¹⁴¹ CSÉCSI M. 416-417. l.

¹⁴² 1893-ban egy ekkor keletkezett anyakönyvi igazolás szerint már biztos létezett. Köirata: „A MAKÓI KRISZTUSBAN HÍVÓ GYÜLEKEZET.” *Maros* 1893. augusztus 23.

¹⁴³ *Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap* 1872. 366. l.

¹⁴⁴ A gyülekezet anyakönyveinek a bejegyzései. M. Naz. It.

létesítése is szerepelt.¹⁴⁵ Ezek jövedelme az önálló anyagi lét miatt volt fontos. Makón is nagy segítséget jelentett az egyre jobban virágzó Zeitler féle malomtársaság.

Több földéaki is „született” Makón. 1880-ban hét fő. Földeákon is életképes csoport alakult. Ugyancsak makói missziónak (is) köszönheti az önálló gyülekezeti életet megindulását Nagymajlát. Ide több makói kiköltözött. 1889 és 1891 között összesen négy kiszombori „született újjá” Makón, de Kiszombor nem tudott önálló lábra állni. 1882-ben egy nagyszentmiklósi keresztelkedett meg, akinek lakhelye továbbra is Nagyszentmiklós maradt. Volt ugyanilyen kisteleki és oroszlámosi lakos is.¹⁴⁶ A makói hithirdető tevékenységnek is köszönhetően megjelentek és erősödtek e felekezet hívei a környező falvakban, Kunágotán, Sajtényban, Dombegyházán, Csanádpalotán. Itt persze nem szabad megfeledkeznünk Hódmezővásárhely hatásáról. Vásárhelyen jött létre az ország legnagyobb nazarénus gyülekezete, s ezekben az években egyértelműen a felekezet országos központjának számított.

Ezekén túl a makói nazarénus gyülekezet kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett. Rendszeres volt az érintkezés mindenek előtt a hódmezővásárhelyi, valamint a dánhegyesi, aradi, „tömösvári”, magyaritabei, pécskai, zimándi, szapárfalvai és erdélyi részek gyülekezeteivel, szórányaival. De nemcsak innen utaztak oda atyafiak, hithirdetők Makóra is ellátogattak. Ilyen esetről tudósít a Maros 1891-ben. *„Nazarénus búcsú vagy ílyesmí van ma nálunk. Tegnap délután bosszú kocsisoron vonultak be messze vidékről érkezett nazarénusok testvéreik látogatására. No de ha búcsú is lesz, azért ők nem csinálnak olyan zajos mulatságot, mint milyent búcsú alkalmával szoktak egyéb rossz cselekedetűek.”*¹⁴⁷

A különböző helyeken élő közösségek segítették egymást. Általános volt a szűkölködőknek továbbított adomány. Mindegyik közül a legkiemelkedőbb az 1879-es szegedi árvizet követő adakozás. A katasztrófa elől szegedi és algyői nazarénusok kerestek Makón menedéket. A városháza nyilvántartása szerint közöttük ezen idő alatt három gyermek is született. A menekültek segélyezésének egyik központja Makó volt. Hódmezővásárhelyről 200, Aradról 16, Magyaritabéről 5, Bánkútról 6,20, Erdélyből 20, „Bánhögösről” és Kunágotáról 80 Ft érkezett. Makón 372 Ft 50 kr jött össze. Valószínűleg nem használták föl az összes adományt, mert Makó 1883-ban az árvízkárosultak részére adott pénzből 250 Ft 30

¹⁴⁵ Maros 1888. július 22.

¹⁴⁶ A gyülekezet anyakönyveinek a bejegyzései. M. Naz. It.

¹⁴⁷ Maros 1891. október 25.

kr-t visszkapott. Hasonló módon nagy akció volt 1887-ben szintén árvízjárok miatt. Akkor Pécska, Bánhegyes, Kunágota, Nagymajlát, Arad, Zimánd küldött 45 és 90 Ft közti összeget Makóra. Ekkor is a helyiek tudtak adni legtöbbet, 200 Ft-ot. De segítettek Makóról a bécsiek gyülekezház-építését, a temesváriakat, a részben makói családok által lakott szapárfalviakat, a természeti csapásoktól sújtott „Árva megyei tótokat.”¹⁴⁸ Olyan nagyobb jelentőségű, nemzetközi vállalkozások támogatásában is részt vettek, mint a gyülekezet vezetői svájci utazásának finanszírozása. Az adatokból úgy tűnik, hogy ezek a gyűjtések mindig bőségesen fedezték a kiadásokat, hisz „HmVásárhelyről jött az Svájczai utazástól maradt Pénzből 40 Ft” bevételi bejegyzést olvashatunk az 1884-es évnél.

Makó központi szerepe nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a környező gyülekezetek Makón keresztül intézték a különféle segélyakciókat, hanem abban is, hogy Makó gondoskodott számukra a Szentírások és énekeskönyvek beszerzéséről.

A belső életüknek is a meghatározó eleme volt az egymáson való segítség. A tagok a segélyen túl kölcsönöket is kaphattak, amit természetesen törlesztettek. Az anyagi alapok biztosításában az eddigi bevételek mellett nagyban segített a „malomtársaság.” Ott egy egész nazarénus csoport dolgozott, ezért jelenhetett meg az adományok megnevezéseként: a „*Gőzmalombeli Testvérek ajánlata.*” Mégpedig jelentős összeggel: 50 Ft. Kiadásaik hétköznapiak: istállóépítés, kerítésjavítás, faültetés. Viszont megjelennek olyan kifizetések, melyeket korábban a gyülekezet tagjai végeztek: temető árkának rendbetétele vagy sírásás. *Ezek újabb, bár apró jelei az intézményesülésnek.*

A gyülekezeti lét ismét nehezedett valamelyest. Míg először canonica visitatio jegyzőkönyve a figyelemre se méltatást javasolta, később Szöllősi a belmissziót és példamutatást, most a református egyház újból az állam föllépését sürgette. Miután a református egyház egyetemes konventje ebben az ügyben megkereste a belügyminisztériumot,¹⁴⁹ megérkezett a minisztérium utasítása Makóra is. Ezt Csanád megye alispánja minden érintett féllel közölte. A rendelet kemény hangvételű. A „Nazarénus felekezet rajongó – többnyire tudatlan – küldöttjei az állam érdekei s a társadalom céljaival ellenkező veszélyes tévtanokat községről községre kóborolva titkos gyülekezetekben s más szabályellenes módon hirdetik és

¹⁴⁸ A gyülekezet pénztárkönyvének adatai alapján. M. Naz. It.

¹⁴⁹ JEGYZŐKÖNYV 1884. 64. l.

ez által a közrendet zavarják [...] *utasítom, hogy a mennyiben azok üzemelmei a törvény, valamint fennálló gyülekezési szabályokkal nem egyezők, vagy a közrend zavarát idézik elő: ezek meggátlására.*¹⁵⁰

A szigorú rendeletnek Makó nem volt túl sok következménye. Míg másutt a nazarénusoknak, mint a törvény által el nem ismert felekezetnek esetről esetre be kellett jelentenie és engedélyeztetnie istentiszteleti alkalmait, addig *„miféleképpen nem vette igénybe a batóság a törvényadta ezen jogát.”*¹⁵¹ Az 1895-ös XLIII. törvény ugyanis a bevett, a törvény által elismert vallásfelekezetekkel szemben az el nem ismert felekezetek számára csak a házi istentiszteleteket engedélyezte, a nyilvános istentiszteleteket csak korlátozással. Makón ezt nem vették szigorúan.

Ütközési pont maradt az *egyházi adó* kérdése. Láttuk, a kultuszminisztérium 12548/1868-as és 563/1875-ös utasításai értelmében a gyülekezet tagjai ugyan rendelkeztek bizonyos a megtűrtséget jelentő jogokkal, de nem voltak fölmentve a korábbi felekezetükkel szembeni kötelezettségeik, főleg az egyházi adó fizetése alól. Ennek behajtása nem volt zökkenőmentes. *Ennél is nagyobb problémát jelentett a Makó-újvároson megindult új református templom építési költségeinek fedezésére kivetett adó beszedése.*¹⁵² Először is Baranyi Antal és Kelemen János, a gyülekezet két vezetője 1877 március-áprilisában kérte „az új templom építési költségek fizetése alól” való felmentésüket. A presbitérium április 8-i ülésén a vallás és közoktatási minisztérium 563/1875-ös rendeletére hivatkozva, mely kimondta, hogy „a nazarénusok előbbi felekezet terheinek hordozásától sem menthetők föl,” egyben intve őket a fölsőbb hatalom iránti köteles tiszteletre, a kérést elutasította.¹⁵³ A presbitérium ezután az adófizetésre kötelezett nazarénusok névsorát összeíratta, és júliusban egy bizonyos Papp Antalt bízott meg 5 Ft díjazással, hogy szólítsa föl őket a tartozásaik rendezésére.¹⁵⁴ Az ügyet intéző Görbe Sándor gondnok december 16-án jelentette, hogy az összeírás megtörtént, e szerint a nazarénusokra eső adó összege: 530 Ft és 33 krajcár, de azt is hozzá tette hogy *„a fizetést az összeírásban foglalt nazarénusok mind megtagadták.”*¹⁵⁵ Ezután Görbe János 1877. december 21-én a városhoz fordult. Panaszolta, hogy ugyan a felekezet tagjai főként az ő iskoláikba járatják gyermekeiket, *„mindennek dacára*

¹⁵⁰ CsMLT MFLT MVTI 793/1885 V

¹⁵¹ *Makói Hírlap* 1899. július 13.

¹⁵² A templomot 1876-ban kezdték építeni, és 1882-ben fejezték be.

¹⁵³ Egyházgyűlési Jegyzőkönyv 1869. évtől 1877. június havig. 109/1877. Mú. Ref. It.

¹⁵⁴ Egyházgyűlési jegyzőkönyve 1877 év januártól 1883 év végéig. 203/1877. Mú. Ref. It.

¹⁵⁵ Egyházgyűlési jegyzőkönyve 1877 év januártól 1883 év végéig. 311/1877. Mú. Ref. It.

egyházi adójukat többszöri felszólításra is nagynehezen, a rájuk kivetett Újtemplom költséget pedig egyáltalán nem akarják fizetni.”¹⁵⁶ Leveléhez névsort is mellékelte. A polgármester a levél kézhezvétele után azonnal intézkedett. A gond azonban nem oldódott meg, hisz a következő évben újabb panaszos levelet kapott a város. Az ügy intézésével megbízott Oláh László tanácsos megintette a nem fizetőket, de 1878. augusztus 6-án kelt jelentésében ezt írta: „végrehajtást intézni az egyesek ellen jogosítva nem érzem magam, miért is a kimutatást további eljárás végett hivatalos tisztelettel vissza terjesztem.”¹⁵⁷ Posonyi polgármester a listát ismételten elküldve augusztus 15-én határozottan utasította a tanácsost, vegye föl a kapcsolatot a református egyházzal, és intézkedjen a behajtások felől.

A református egyház hívei közül is sokan voltak hasonló mulasztásban. A nazarénusok részéről azonban a nemfizetés tudatos ellenállás. *Végül is az ún. „újtemplom adó” alól nem sikerült fölmentést kapniuk.*

A gyülekezet létszáma, ha nem is nőtt olyan ugrásszerűen, mint az 1860-as évek második felében, de folyamatos gyarapodást mutat. A nazarénus anyakönyvi adatok 1876 és 1895 között a következők.¹⁵⁸

	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Születés	15 fő	20 fő	11 fő	18 fő	9 fő	16 fő	13 fő	16 fő	15 fő	15 fő
Halálozás	7 fő	11 fő	14 fő	14 fő	10 fő	6 fő	20 fő	13 fő	6 fő	5 fő
Házasság	2 pár	3 pár	1 pár	2 pár	1 pár	4 pár	2 pár	---	---	2 pár
Új tagok	10 fő	6 fő	3 fő	4 fő	4 fő	2 fő	8 fő	6 fő	4 fő	6 fő

	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Születés	5 fő	13 fő	9 fő	12 fő	9 fő	13 fő	12 fő	13 fő	13 fő	Nincs adat
Halálozás	5 fő	6 fő	8 fő	9 fő	13 fő	9 fő	20 fő	9 fő	14 fő	
Házasság	5 pár	2 pár	2 pár	1 pár	4 pár	2 pár	2 pár	2 pár	3 pár	
Új tagok	13 fő	---	7 fő	---	13 fő	13 fő	7 fő	11 fő	5 fő	

¹⁵⁶ CsMLT MFLT MVTI 1058/1877. V

¹⁵⁷ CsMLT MFLT MVTI 1058/1877. V

¹⁵⁸ Az adatokat a gyülekezet anyakönyvei alapján állítottuk össze. Az 1895-ös évvel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az a polgári anyakönyvezés megindításáig, azaz október 1-jeig tartalmazza az anyakönyvi eseményeket.

A makói felekezetek anyakönyvi adatai 1885-ben¹⁵⁹

Felekezet	Születés	Halálozás	Házasságkötés
<i>Református</i>	801 fő	472 fő	180 pár
<i>Római katolikus</i>	555 fő	333 fő	117 pár
<i>Görög katolikus</i>	83 fő	51 fő	19 pár
<i>Evangelikus</i>	20 fő	15 fő	5 pár
Nazarénus	15 fő	5 fő	2 pár
<i>Iszraelita</i>	27 fő	27 fő	14 pár
<i>Ortodox iszraelita</i>	8 fő	2 fő	3 pár

A nazarénusok anyakönyvi adatai elmaradnak a nagy felekezetek több száz fős születési, halálozási és házassági számai mögött, de *a felekezet a számok nagyságán túl mutató jelentőségét a továbbiakban is megőrizte.* A makói társadalom vallási életének a nazarénus felekezet jól körülhatárolható, látható és aktív része volt, noha a lakosságnak a közösség tagjai, a szimpatizánsok és mindezek gyermekei együtt kb. 1-1,5%-át tették ki.

1896-ban, a nagy kilépések idején 2, 1897-ben 5 új tagot vettek föl. 1875 és 1897 között 148 új taggal gyarapodott a gyülekezet. Ennek 36%-a férfi (53 fő) és 64%-a nő (95 fő). Tehát továbbra is megmaradt a női túlsúly. A beléptettek zömének nincs megjelölve a foglalkozása. Ők földművesek, háztartásbeliek, cselédek, napszámosok, magánzók, havibéres szolgák, esetleg segédek. Ha a tagok közül valaki szakmával bírt, azt rögzítették. Így van közöttük egy-egy molnár, bognár, gépész. Ez a fölvettek mindössze 2%-a. A létszám megbecsüléséhez jó támpontjaink vannak az 1891-es évből. Ekkor számba vették a makói járásbeli testvéreket és barátokat. Az összlétszám 776. Sajnos azt nem közlik, közülük hány élt Makón, de azt igen, hogy 55 házaspár és 149 gyermek tartozott ekkor az itteni gyülekezethez.¹⁶⁰ A hivatalos adatok szerint a felekezet tagjainak a száma ekkor 200 volt. Makó lakossága 1891-ben 32 ezer 725.¹⁶¹

A gyülekezet szempontjából lélektanilag fontos, hogy *a jelzett 20 év alatt alig volt év, amikor ne növekedett volna a közösség létszáma.* A magas halálozás nem jelent automatikus fogyást, a meghaltak kb. 3/4-e (!) gyermek,

¹⁵⁹ A táblázatot a gyülekezet anyakönyvei és a *Maros* 1886. január 10-i száma alapján állítottuk össze.

¹⁶⁰ A Sz Gy Anya Könyv Névsora bejegyzése. M. Naz. It.

¹⁶¹ REIZNER J. 83. l.

akiket még nem vettek föl a testvérek közé. A „születések” – azaz a gyülekezetbe való fölvételek száma – meghaladta a gyülekezeti tagok halálozási számát. Ez 73 fő pluszt jelentett.

A létszám növekedésének másik forrása, hogy *nagyobb volt a nazarénusok Makóra költözése, mint az innen való elvándorlásuk*. Ebben a folyamatban a legfontosabbak a házasságkötések voltak. Új házasság esetén csak nazarénus társat lehetett választani. Mivel a gyülekezetben a női többséget inkább az özvegyasszonyok tették ki, a fiatal makói férfiak gyakorta máshonnan házasodtak. De ha makói nő lépett házasságra vidéki férfival, az is szívesen telepedett le a városban. Az 1869 és 1895 között kötött házasságok (60 pár) alig $\frac{1}{4}$ -ében makói születésű mind a két fél. De az sem ritka, hogy a házaspár egyike sem makói származású, s mégis ide költöztek. *Vonzásként számukra az erős és a batóságoktól más vidékekre képest kevésbé háborgatott gyülekezeti élet lehetett*. Ez, ha leszámítjuk az elköltözéseket, kb. 25-30 fő növekedést eredményezett. A vidéki házaspár születési helye egyben azt is mutatja, aktív kapcsolat volt a gyülekezetek között. Születési hely szerint közelebbi és távolabbi vidékekről egyaránt jöttek házasodni a városba. Csongrádról, Földeákról, Kiskunfélegyházáról, Kiskunhalasról, Szabadkáról, Óbárról, Szenttamásról, Óbecséről, Ómoravicáról, Oroszlámosról, Kétegyházáról, Kisiratosról, Kunágótáról, Horgosról, Ambrózfalváról, Orosházáról, Aradról, Zentáról, Nagyszombatból, Gyónból, Nagylakról, Karlócáról, Valkányból, Marosszentimréről, Szalontáról, Győrökről, Körösről, Tolna, Szilágy és Zala megyéből.

Ha a Makóra költözőkhöz, fölvetekhez hozzá számítjuk a gyermekeket (150-160 fő), akkor *a gyülekezet létszámát 1895-ben kb. 400-420 főben határozhatjuk meg. Úgy tűnik ez jelentette a csúcspontot*.

Miután az 1895-ben hozott törvények lehetővé tették a bevett vallásokból a kilépést, ez a folyamat – ugyan némi ellenállással – Makón is végbe ment. A szokott módon, most is a gyülekezet vezetői léptek először. Baranyi Antal kérvényt nyújtott be a presbitériumhoz a kilépéseket illetően. A levél fontosságát jelzi, hogy a felekezet anyakönyvébe is bemásolták. Az első teljes egészében megmaradt dokumentumunk a gyülekezettől. Szövege a következő:

*„Tekintetes reformált egyház tanácsnak
Makón*

Mi kiknek nevei a mellékelt íven feljegyezve vagyunk, azzal a kéréssel járulunk a tekintetes egyház tanácshoz, mivel makói az 1868. évi LIII. törvény czik értelmében az egyház kötelekéből ki lépni ohajjunk, részünkre azon szükségessé

Bizonyítványokat mielőbb kiállítani máltóztatnék, hogy makói az illető állami hatóságnál a törvényes kilépésünket bejelenthessük.

Maradunk teljes tisztelettel

*Kelt Makó 1896 Január hó 17-ik.*¹⁶²

Az egyháztanács nem érezve magát jogosultnak a „bizonyítvány” kiadására, a kérést 1896. január 22-ei ülésén visszautasította.¹⁶³ Ezután először a gyülekezet két, már legendásnak számító vezetője tett a hivatalos kilépés iránt lépéseket. Lőkös és Baranyi feleségeikkel együtt, valamint a már kezdetektől a közösséghez tartozó Gera családból Gera Sára, Szabó György felesége jelentek meg február 6-án Szöllősi tiszteletesnél, hogy bejelentsék kilépésüket. Mivel igazolást sem kaptak, a felekezet maga állított ki erről tanúsítványt.

„Bizonyítvány

Alólirottak mint felkért tanuk kijelentjük miszerént Baranyi Antal 60 éves és neje Sipos Klára 58 éves makói lakosokkal a mai napon első ízben az ev. ref. lelkész úrnál megjelentünk hol itt nevezettek kijelentették hogy ők az ev. ref. egyházból kilépni magokat elhatározták. Bizonyítványt az illető lelkész úr nem adván Jelen Bizonyítványt a törvény értelmében kiadtuk.

Kelt Makon 1896 Február 6.

*Baranyi Sámuel
Szabó György*¹⁶⁴

Végül is a törvény szerint megkövetelt, s nyilván a felekezet tagjai részéről hitvallásnak fölfogott kilépésre több alaklommal csoportokban sorkerült. Bizonyítványt erről továbbra sem kaptak, ezért a korábbi felekezetüket elhagyók névsorát rögzítették. 1896-ból összesen 202 kilépettről van tudomásunk. Az ekkor fölvett adatok érdekes képet tárnak elénk.

¹⁶² A felekezet kisebbik anyakönyvének bejegyzése. M. Naz. It.

¹⁶³ A presbitérium a következő határozatot hozta: „Egyháztanácsunk a kért bizonyítvány kiadására magát sem jogosultnak sem kötelezőnek nem tartván, a kérvény azon utasítással adatik vissza, hogy e tekintetben folyamodók az 1868 LIII-ik t. cz. 3-4 §-aiban foglalt rendelkezéshöz tartsák magokat.” Egyházgyűlési jegyzőkönyv 1894-1897. 9/b/1896. Mú. Ref. It.

¹⁶⁴ A felekezet kisebbik anyakönyvének bejegyzése. M. Naz. It.

Felekezet	Kilépés időpontja	Kilépők száma	Férfi	Nő	Makói születésű	Vidéki születésű	Özvegyek száma
Református	febr. 6.	5	2	3	4	1	1
	febr. 7.	17	8	9	14	3	1
	febr. 20.	122	51	71	104	12 ¹⁶⁵	12
	febr. 21.	3	1	2	2	1	---
	febr. 26.	5	2	3	5	---	---
	ápr. 4.	10	2	8	10	---	3
	dec.	1	1	---	1	---	---
Római katolikus	febr. 25.	30	12	18	6	24	1
Görög katolikus	---	4	3	1	1	3	1
Evangelikus	jún. 2.	5	4	1	2	3	1

A felekezeti megoszlásban nincs különösebb változás. Eredeti vallásukat tekintve 80,3% református, 14,8% római katolikus, 3% evangélikus és 1,9% görög katolikus. A nők (58,9%), a férfiak (41,1%), az özvegyek (10,4%) aránya az előzőekhez képest keveset változott. Ami igazán szembetűnő, az a születési hely szerinti megoszlás. Az eredetileg református vallású döntő többsége (85,9%) makói születésű. Viszont egészen más arányok mutatkoznak a többi felekezetenél. A szám szerint több hívőt jelentő, valaha római katolikusok között alig van makói születés. Mindössze 6 fő (20%). Ennél többen, heten vannak szegedi származásúak, s Szabadkáról is 4-en jöttek Makóra. A nazarénussá lett, valaha római katolikus hívek döntő többsége tehát beköltözött. Ez magyarázhatja, hogy a római katolikus plébánia lényegében alig reagált a felekezet makói terjedésére. A csoport egyéb jellemzői lényegében az átlagot mutatják. A tagok életkora 17 évtől 80 éves korig terjedt. Inkább fiatalabbnak mondhatók. Gyermekek nélkül az átlag életkor 45 év körül mozgott.

A gyülekezet tagjai majd mind magyarok voltak. Az évek folyamán alig akadt más nemzetiségű. Német születésűek a gyülekezet tagjaivá lett Zeitler Konrád mészáros és felesége. Lehet, hogy voltak még néhányan, hisz a közösség 1895-ben vásárolt egy német énekes könyvet.¹⁶⁶ Volt közöttük kevés román: Húlbán László görög katolikus, a Valkányból ide költözött Szimilán Áchim és Luka Pájó. Élt itt még a nagylaki szlovák, Matyeisz Erzsébet és Földesi János, akiről megjegyzik „tot születés.” Ez nem jelentett gondot a csoporton belül.

A kilépések után sokan vállalkoztak a törvény által el nem ismert házassági viszonyaik rendezésére. Ez különösen az eddig törvénytelennek

¹⁶⁵ Hatnak nem tudjuk a születési helyét. Valószínűleg makóiak voltak.

¹⁶⁶ A gyülekezet pénztárkönyvének a bejegyzése. M. Naz. It.

számító gyermekek miatt volt fontos, hisz e nélkül ők az örökösödést tekintve hátrányt szenvedtek volna. A polgári házasságkötés tömeges volt. Kilenc hónap alatt 22 pár jelentkezett az anyakönyvvezetőnél. Ez ekkor országos tendencia. A folyamat sajátos hangulattal rendelkezett. Hogy Makón mi módon zajlott le, nem tudjuk pontosan. Van viszont tudósításunk Kunágotáról, mely érzékelteti a körülményeket.

„Kunágotán Bajcsi László állami anyakönyvvezetőnél házasságkötésre 15 nazarénus pár jelentkezett, mely alkalommal a jelentkező párok arra kérték az anyakönyvvezetőt, hogy a házasságot szilveszter napján együtt és egyszerre köthessék meg. Ezen kérelmüknek az anyakönyvvezető szívesen helyt adva dicsérettel emlékezett meg a szándékukról, melyben a törvények iránti tisztelet jelét látja. Jellemző, hogy a házasságra jelentkezett párok között batvan, hetven évesek is voltak, akik örömtől reszkető hangon, hálálkodva emlegették a polgári házasság intézményének áldásos voltát, mely üdvös intézmény által vallásbeli meggyőződésük sérelme nélkül törvényes házasságot köthetnek, és eddigelé törvénytelennek tekintett gyermekeiket törvényesíthetik. Házasságra jelentkezett 15 nazarénus pár családjában ugyanis a házasságkötések által mintegy negyven törvénytelen gyermek fog törvényesítenni.”

A felekezet már próbálkozott korábban a gyermekek törvényesítésének elérésével. 1892. május 12-én az igazságügyi miniszterhez fordultak kérésükkel. Makó súlyát mutatja, hogy az aláíró négy egyházi szolga közül kettő makói volt: Baranyi Antal és Zeitler Rudolf.¹⁶⁷ A próbálkozás nem sikerült. De azt, hogy az anyakönyvezés körül már megint nincs minden rendben, mutatja, hogy hivatalos ügyben kellett anyakönyvi kivonatot kiállítani a legítim anyakönyvvezetési joggal nem is bíró makói gyülekezetnek.

A dokumentum 1893. augusztus 4-én kelt Baranyi Antalnak, mint a makói Krisztusban Hívó Gyülekezet anyakönyvvezetőjének az aláírásával a vásárhelyi bíróság számára.

„Halotti Bizonyítvány

Mely szerinti én Alulírot Mint Makói Krisztusban hívó Gyülekezet Anyakönyv vezetője az anya könyvből kimásolva írom hogy ezen Novákovics Lukács¹⁶⁸ (atyja András anya Berkó Julianna ki szabó Segéd volt Cs. K. gyalogos születési hely szabadka) meg halt itt Makón 1893 év Aprilis 8 és eltemetett Krisztusban Szerartás szerint melyet saját kezem neve Aláírásával megerősítet.”¹⁶⁹

¹⁶⁷ KARDOS L.-SZIGETI J. 246. l.

¹⁶⁸ Novákovics Lukács 1893. április 8-án, 32 éves korában, tüdővészben halt meg. „Cs. K. gyalogos férfisabó” volt.

¹⁶⁹ Maros 1893. augusztus 23.

Az egyházpolitikai törvények megszületése után azonban ennek tovább nem volt semmi akadálya. A makói nazarénus gyerekek tömeges törvényesítése minden bonyodalom nélkül végbe ment.

A sikerek mellett voltak „kudarok”: kizárások és kilépések is. Az 1875 és 1896 közötti években, mint korábban említettük, valószínűleg a tagságnak valamivel több mint 10%-a hagyta el a gyülekezetet. A kizártak vagy maguktól távozóok figyelemre számíthattak. Az első ilyen nagyobb jelentőségű eset szélesebb publicitást is kapott. Négy gyermekes család tért vissza a református egyház kebelébe. Szabó Sámuel és Szűcs Sára 4 fiúgyermekét keresztelték meg 1879. október 22-én. Az eset fontosságát mutatja, hogy a keresztszülői föladatakra Szöllősi Antal és felesége vállalkoztak. A Maros erről így írt: *„Ritka s talán éppen ezért annál meghatóbb csendes ünnepély folyt le folyó hó 22-én a makói református szentegyházban délután 3 órakor. Ugyanis egy helybeli apának négy fi gyermeke kereszteltetett meg, kik közül Antal hat, a Sámuel négy, Zsigmond két éves, a legkisebb Sándor csak három hónapos volt. Aligha lát e sorok írója többé, de ez a száz éves templom is csak ritkán oly szép jelenetet, mint aminőt látott akkor, midőn szép, értelmes arcú kicsinyek, kiknek meglátszik, hogy eddig is gondosan neveltettek, a szelíd lelkű keresztanyának gyöngéd szavaira alázatosan hajtják meg fejüket az urunk oltára felé [...] nt. [nagyütszeletű] Szöllősi Antal református lelkész úr neje nevében is, midőn kötelezte magát, hogy szükség esetén keresztfiaiának református vallásban neveltetéséről gondoskodni fog. [...] A dolog megfejtése az, hogy egy nazarénus tért vissza a református egyház kebelébe.”*¹⁷⁰

Föltételezhetünk egy visszaáramlási folyamatot. Az 1880. évről szóló jelentésben arról kapunk tudósítást, hogy „a nazarénusok is alább hagytak élességükkel s számuk eddigi gyarapodása fogyatkozásnak indult, úgy hogy legközelebb is több család vissza tért s eddigi kereszteleetlenül élő 5 gyermeket meg is kereszteltettek.”¹⁷¹ 1887-ben *„Megkeresztelkedése után egy hétre menyasszony”* címmel egy szintén nazarénus hajadon katolikus vallásra téréséről értesülünk. A nazarénus szülők gyermekeként született Földesi Julianna lett ekkor a római katolikus egyház tagja.¹⁷² Az eset még kuriózumként hatott. Hasonló történt Erdei Viktóriával. A Maros 1888-ban *„Lakodalmom után keresztelő”* címmel számol be az eseményről. Erdei Viktória, aki „nazarénus szülők gyermeke volt, még eddig nem volt megke-

¹⁷⁰ Maros 1879. október 26. Jelentés a makói reform. Egyház szellemi és anyagi állapotáról 1879. évről. TtREL I. 29. i. 115

¹⁷¹ TtREL I. 29. i. 115

¹⁷² Maros 1887. november 27.

resztelve,”¹⁷³ amit a házasságkötés után – református szertartás szerint – pótolni kellett. Jelesebb eset volt 1892-ben egy 19 éves fiú ikerpár viszatérése. Hogy ez a katolikus egyház számára is azért fontos, jelzik a körülmények. A két fiatalembert Kun László plébános keresztelte meg. Az 1873-ban Gilicze Antal (római katolikus) és Kis Viktória (görög katolikus) gyermekeiként született ikrek (Gilicze Antal és Sándor) kereszt-szülei Szentés Vidor, lovag, királyi közjegyző és Lonovics Albert, Lonovics püspök rokona, árvaszéki elnök lettek.¹⁷⁴ „Érdekes keresztelés” címmel a Maros is tudósított az eseményről.¹⁷⁵

*A gyülekezet a századfordulón és az új század első évtizedeiben
(1897-1920)*

Külépések az 1896-os év után is voltak, bár már nem kaptak akkora figyelmet, mint a korábbiak. Ezekből látszik, a felekezet őrizte pozícióit. Legfőkébb az újságok reagáltak egy-egy rövid hírben. Így tudjuk meg, hogy 1898-ban tízen lettek Makón felekezet nélküliek, akik közül öten léptek be a nazarénusok közé.¹⁷⁶ Föltűnést keltett id. Szabó György csatlakozása 1899-ben, aki hosszú időn át volt városi tanácsos és városgazda.¹⁷⁷ 1907-ben a református egyház tagjai közül tizenegyen (4 férfi és 7 nő) lettek nazarénusokká.¹⁷⁸ 1909-ben a református egyházból tízen csatlakoztak a nazarénusokhoz.¹⁷⁹ 1912-ben 11 személyről tudunk, akik elhagyták a református egyházat. Közöttük több mesterember, 3 ács és 1 kovács is volt.¹⁸⁰ A gyülekezet számának meghatározása továbbra is ellentmondó.

Úgy a római katolikus, mint a református hivatalos egyházi jelentések a század elején bizonytalanok. Jelzik, vannak nazarénusok Makón, de nem tudni pontosan hányan. Ez különösen is református részről nem valami eltussolási kísérlet, de olyan nagy a makói református gyülekezet (több mint 16 ezer fő), hogy a lelkészek napi munkájuk során szinte megoldhatatlan föladatokkal kerültek szembe.

¹⁷³ Maros 1888. január 22.

¹⁷⁴ „A makói rk. plébánia Egyház születési és halál. Könyveinek kiegészítése. Nazarénusok kezdve 1873-tól” c. anyakönyv bejegyzése. Mb. Rk. Lt.

¹⁷⁵ Maros 1892. január 10.

¹⁷⁶ Maros 1899. január 26.

¹⁷⁷ Maros 1899. április 9.

¹⁷⁸ Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1908. TtREL I. 29. 3

¹⁷⁹ Makói Hírlap 1910. január 21.

¹⁸⁰ Áttértek anyakönyve 1908. Mú. Ref. It. A felekezetenkívülé lett 11 fő vallásváltását nem ismerjük. Valószínű, többségük a nazarénusokhoz csatlakozott.

A római katolikus sematizmus 1901-ben 131,¹⁸¹ 1903-ban 351 főről tudósít.¹⁸² Ezt ismétlik a későbbi sematizmusok egészen az 1910-es évekig. A református egyházlátogatási jegyzőkönyv 1907-ben 312-re teszi a számukat.¹⁸³ A századforduló évei tehát még a gyülekezet virágkorának a részei.

A századforduló már bizonyíthatóan változást hozott a felekezet emberek általi megítélésében. A nagy konfliktusok lezárulása, a mindennapi életben való tapasztalás inkább a megbecsülésüket növelte.

A tömeges kilépésektől számított öt év elteltével – kilépők eddig voltak kötelesek előző felekezetük számára egyházi adót fizetni – a nazarénusok *sikeresen próbálkoztak a felekezeti adó alóli fölmentés elérésével*. Baranyi Antal kérte, hogy az 1896-ban a református egyházból kilépett nazarénusok ellen az egyházi adóhátralék miatt foganasított végrehajtási eljárásokat az egyháztanács szüntesse be. A presbitérium 1901. szeptember 25-én nem a korábban megszokott elutasítással válaszolt, előbb meghallgatták az egyház ügyészét.¹⁸⁴ November 30-án úgy határoztak, hogy mivel az 1895. évi XLIII. törvénycikk a kilépés után öt évig érvényben hagyta kötelezettségeiket a református egyházzal szemben, a nazarénusok egyházi adójukat 1901. december 31-ig tartoztak fizetni. 1902. január 1-jétől személyes egyházadó nem terhelte őket, csak az állami adójuk után vártak tőlük adóbefizetést. Még kimondták, ha a nazarénus szülők gyermekei a református iskolába járnak, azok ezután iskolafenntartásra személyenként 12 koronát fizessenek.¹⁸⁵ A református gyermekek után ekkor már rég nem számítottak tandíjat. A nazarénusok soknak találván az összeget, kérték annak 8 koronára való csökkentését a felekezet iskolaszékétől. Ezt a presbitérium elutasította, sőt a gyermekeket reformátusnak tekintve a befizetett 12 koronát az egyház pénztárába utalta.¹⁸⁶

A pontos nyilvántartás immár a református egyház számára is elengedhetlenné vált. Ugyan 1896-ban még nem vezetett listát a lelkészi hivatal a kilépett nazarénusokról, most már kénytelen volt. Ezért az egyház Baranyi Antalhoz, a felekezet vezetőjéhez fordult, s kérte, küldje meg az 1896-ban kilépettek névsorát. Baranyi a kérést teljesítve a református

¹⁸¹ SCHIEM. 1902. 108. l. Ezt az adatot ismétli a *Makós és Vidéke* újság 1902. június 6.

¹⁸² SCHIEM. 1904. 110. l.

¹⁸³ Egyházlátogatási jegyzőkönyv, 1908. TITEL I.29.h.3. JELENTÉS 1908. 7. l.

¹⁸⁴ Egyháztanács gyűlési jegyzőkönyv 1884-1901. 168/1901. Mú. Ref. It.

¹⁸⁵ Egyháztanács gyűlési jegyzőkönyv 1884-1901. 179/1901. Mú. Ref. It.

¹⁸⁶ Egyháztanács gyűlési jegyzőkönyv 1902-1906. 245/1902. Mú. Ref. It.

vallásúak jegyzékét, mely tartalmazta a vegyes házasságban élőket is, 1902. április 2-án eljuttatta a presbitériumhoz.¹⁸⁷

Az egyházi testület döntései nem teljesen voltak legitimek. A városi tanács az adóval kapcsolatban intette a presbitériumot, hogy törölje határozatából „a felekezeten kívüli nazarénusok állami adójuk utáni megadóztatására” vonatkozó kitételét, mert az nem egyezik meg a törvényekkel, ugyanakkor jogosnak ismerte el a felekezeten kívüli szülők gyermekei után kivetett iskolafenntartási költség fizetését. 1903. január 9-én a presbitérium a határozatot tudomásul vette.¹⁸⁸ *Ezzel lezárult az egyházi adó kérdésében több évtizeden át húzódo vita.*

Volt azért megszorítás is. A nazarénus felekezethez való viszonyról a csanádi püspök is nyilatkozott. Az egyházmegye névtáiraiban (sematizmus) bevezettek egy önálló rovatot a felekezet számára. Többnyire a nem bevett vallásokhoz tartozókat „alii”, mások megjelöléssel illették. Ahol azonban egyértelmű volt a tömeges jelenlétük, ott „naz.” rovatot is beillesztettek. *Desseuffy Sándor* püspök ezen túl elrendelte, hogy „olyan nazarénus szülők ujszülött gyermekei, kik ezelőtt a kath. vallást ismerték el, de még jogérvényesen nem lettek felekezet nélkülivé deklarálva, a szülők beleegyezése nélkül nem keresztelhetők meg,” ha azonban később a gyermekek akarják felvenni a keresztséget, a szülők beleegyezése nélkül is megkeresztelendők. „Olyan ujszülött gyermek, kinek édesanyja a nazarénus hitvallást vallja, az esetre is megkeresztelendő az anya tiltakozása dacára, ha az apa ezt akarja. Egy olyan nazarénus gyermeknek kath. pap által való temetése, kinek szülői azelőtt katolikusok voltak, semmi esetre sem teljesíthető.”¹⁸⁹

A makói gyülekezet számára az 1890-es évek végén és a századfordulón vált nehezzé a *katonaság kérdése*. Általában ez volt az az elfogadhatatlan hittétel az állam részére, mely megakadályozta, hogy a nazarénusok az elismert felekezetek közé kerüljenek. 1869 és 1875 között az állam engedékenyebb magatartást követett. Lehetővé tette a fegyver nélküli szolgálatot. A kedvezményt 1875-ben azonban megvonta a minisztérium. Egyértelműen fegyveres katonáskodást követelt. Bár a boszniai harcok (1878) bevonultatásai Makót is érintették, nem tudunk róla, hogy ezekben az években makói nazarénusok megtorlást szenvedtek volna. Köz-

¹⁸⁷ Mb. Ref. It. 43/1902. A jegyzék csak 137 nevet tartalmaz.

¹⁸⁸ Egyháztanács ülési jegyzőkönyvek 1902-1906. 7/1903. Mú. Ref. It.

¹⁸⁹ *Maros* 1904. december 29.

ben a városi tanács, hogy eleget tudjon tenni a szigorodó adatszolgáltatásnak, katonakötelesek pontos számontartása végett elrendelte, fűzzék össze a nazarénusok anyakönyvi lapjait, s a bejegyzéseknél különösen ügyeljenek az adatok pontosságára.¹⁹⁰

Az első üldöztetésre vonatkozó adat 1890-ből maradt, amikor egy barát „fogságban levők részére” 5 Ft-ot adományozott. A helyzet ezután vált nehézzé. A fegyveres szolgálat és az eskü megtagadása miatt „börtönben levők részére” megszorodtak az adakozások.

A kellemetlenségek kapcsán a makói anyakönyvbe 1894-ben bemásoltak egy formulát az eskü helyettesítésére. Az 1868-ban hozott LIV. törvénycikk 242 §-ára hivatkozva állították, az eskütétellel egyenrangú „*az ünnepélyes bizonylás*,” melynek végéről az „Isten engem úgy segítjen” szavak elhagyhatók. A szöveg a következő: „Én... *Ünnepélyes bizonytságot teszek*, hogy a kérdéses váltót alá nem írtam.” A tanúk esetében pedig a következők lennének mondhatók: „Én... *Ünnepélyes Bizonytságot teszek* arról minden körülményre nézve mi iránt meg kérdelem leg job tudomásom és lelkiismeretem szerint a tiszta és teljes valóságot vallotam és semmit azokból melyek a kérdésre tartoznak és amelyekről tudomásom van el nem halgatam.”

A katonaság esetében is hasonlóval próbálkoztak, de sikertelenül. A fegyverviselés körül kialakult helyzetet a Maros így jellemezte:

„Nazarénusok a hadseregben. Az *alföldi újhitű vallás követői a nazarénusok egyre jobban szaporodnak*. Meglett családos emberek állnak közéjük, és erős hittel hiszik és vallják az új vallás elveit. Ezek között az egyik legfontosabb, hogy fegyvert fogni nem szabad, mert hogy a szent könyv is azt mondja, hogy aki kardal öl, kard által hal meg. A hadseregnek már másfél évtized óta baja van a nazarénusokkal, akik szívesebben mennek 5-6 évi börtönbe, mintsem, hogy egy újjal is megérintsék a fegyvert. Szegeden most ismét újabb 10 csatlakozik hozzájuk, akik a most befejeződött őszi gyakorlatok alkalmával vonakodtak fegyvert fogni. A legszomorúbb a dologban, hogy mindannyian tartalékos katonák, olyanok, akik már kiszolgálták fegyverrel azt a 3 esztendőket, és akkor semmi kifogásuk sem volt a szolgálat ellen. De azóta áttértek a nazarénus hitre. Hiába festik le előttük a nyomort, amibe feleségeik, kisgyermekük kerülnek, a rezervisták állhatatosak maradnak. A hitünk nem engedi – mondják. A szerencsétlenek fölött, akik ez által törvények szerint igen szigorúan büntetendő fejelemértés bűnébe esnek, s *akiknek egy része makói, a*

¹⁹⁰ CsMLT MFLT Közgyűlési jegyzőkönyv 1889-re. 233/1889.

szegedi honvéd hadbírótság fog a napokban ítélni a szerencsétlenek fölött.”¹⁹¹

A makói gyülekezet egyik fő munkálója volt a megoldás keresésének. 1897. szeptember 8-án Hódmezővásárhelyen országos gyűlést, ún. atyafiságos tanácskozást tartottak. Ezután *Makón fogalmazták meg a honvédelmi minisztérium számára a felekezet kéréseit*. A beadvány hat aláírója között találjuk Baranyi Antalt és Zeitler Rudolfot.¹⁹² A dokumentum 1898. január 5-én érkezett meg a minisztériumba.

Ebben azt kérték, hogy azokat a társaikat, akik „*lelküismereti meggyőződésből nem teljesített esküvés és fegyveres szolgálat miatt börtönbüntetést szenvednek, kegyelem útján a nekik még hátralevő fogság (börtön) büntetésüket elengedni és úgy ezeket, valamint ezen túl katonai szolgálattételre hívandó hitsorosainkat is [...] oly szolgálattételre beosztani kegyeskedjék, hogy lelküismeretük és hitbeli meggyőződésük érintése nélkül [...] szolgálhassanak.*” Ezen kívül még kérték, hogy ne kelljen nekik számukra lelküismereti problémát jelentő egyházi szertartásokon részt venniük. Cserébe mint pl. egészségügyi katonák áldozatkész, becsületes fegyver nélküli szolgálatot ígértek.¹⁹³

A kérés nagy publicitást kapott. A helyi újságok is beszámoltak róla. A kezdeményezés lényegét a Makói Hírlap így foglalta össze: „Régi dolog, hogy a katonáéknál legtöbb baj a nazarénus hitüekkel van, mert a nazarénusok sem esküdni, sem letérdepelni, sem fegyvert fogni nem akarnak, szóval vallási okokból egy csepp kedvük sincs katonáskodni. Ezért a nazarénus vallás törvény szerint nem tartozik a bevett vallásfelekezetek közé s az a kérvény, melyet most készítettek, nem fogja hozzásegíteni a nazarénusokat, hogy egyenlő vallásszabadságot élvezzenek a többi felekezettel együtt. Az összes hazai nazarénusok ugyanis kérvényt adtak be a honvédelminiszterhez, a melyben a következőket kérik,” ne kelljen fegyvert fogni, imára vezényszóra letérdelni, templomba menni. „Ezeket a kérelmüket a nazarénusok Máté evangéliumára alapítják.”¹⁹⁴

A szerző jól látta, valóban nem sikerült elérni az annyira óhajtott és remélt könnyítéseket.¹⁹⁵

Az elutasító válasz március 28-án megszületett. Azt, valószínűleg a fő kezdeményezőnek, Zeitler Rudolfnak Makóra hamarosan meg is küldték. A döntés kemény szenvedéseket hoz majd a nazarénus katonákra, köztük

¹⁹¹ *Maros* 1896. szeptember 20.

¹⁹² KARDOS L.-SZIGETI J. 255-256. I OMBÓDI J. 4. I.

¹⁹³ SZIGETI J. 112. I.

¹⁹⁴ *Makói Hírlap* 1898. február 10.

¹⁹⁵ KARDOS L.-SZIGETI J. 256. I.

nem egy makóira is. Nem kell sokáig várni, s nazarénus rabokkal lesznek tele a tömlöcök. Az újságok szerint 1902-ben már negyvenen voltak a szegedi Csillag börtönben. Egyértelművé vált, ezután minden próbálkozás a fegyverviselés nélküli szolgálat elfogadtatására hiba való.¹⁹⁶

Makó más szempontból is jelentős nazarénus központ maradt. A makóiak egyre többet költöttek utazásra, ami a vidéki gyülekezetek meglátogatását, illetve misszionálást jelenti. Nagylakra, Kovácsházára, Battonyára, Valkányba, Janovára, Csanádpalotára, Szapárfalvára, Hódmezővásárhelyre és Erdélybe, Lugosra, Brassóba utaznak 1 és 120 Ft-os költségen. Hári Mihály, Baranyi Antal, Fodor János és Vas Mihály teljesítik ezeket a szolgálatokat. Új kapcsolatként jelentkezett Pozsony, Cservenka, Dicsőszenttamás. Énekeskönyveket, segélyeket juttattak ide. Támogatták a Szegeden, Óbébán, Szemlakon tervezett gyülekezeti házak építését. Szemlaknak különösen sokat segítettek, többször is küldtek részére 800 Ft-ot. A segélyek mellett hitelezett is a makói gyülekezet. Kilenc helység (Arad, Sajtény, Szemlak, Dombó, Szentleány, Óbéba, Kevermes, Battonya, Bánhegyes) nazarénus felekezetének kölcsöneiről vezettek a század elejétől kimutatásokat. Mindezt a makói gyülekezet szilárd anyagi helyzete tette lehetővé. A kiadások mellett bőven jutott megtakarításokra is.

A magyarországi nazarénus mozgalom annyira megerősödött, hogy külföldi gyülekezetekben egyenlenségek elsimítására is vállalkozott. A századfordulón az Egyesült Államokban keletkezett vita a bajuszviselés körül. Egyesek ezt megengedhetetlennek tartották mondván, túl világias, mások viszont úgy vélték, a bajusz elfogadható. Még néhány más, apróbb életviteli különbség miatt komoly szakadások keletkeztek. Ennek áthidalását kívánta elérni a magyarországi nazarénus felekezet.¹⁹⁷ A költségek fedezésére gyűjtés indult. Az „amerikai utazásra” több száz Ft gyűlt össze.¹⁹⁸ Tóth Ferenc, a hódmezővásárhelyi és lényegében a magyarországi nazarénusok vezetője háromszor járt Amerikában különösebb eredmény nélkül.¹⁹⁹ A gyűjtés ismét több volt a szükségletnél. „1900 évben az Amerikai utazási Költségekből ami Makó és Arad és Kunágotáról jött pénz, Beadatott 200 forint az Arad Csanád Takarékb. szept. 14-kén.” – olvashatjuk a pénztárkönyvben.

¹⁹⁶ *Maros* 1902. augusztus 28.

¹⁹⁷ KARDOS L.-SZIGETI J. 257-258. .l.

¹⁹⁸ A gyülekezet pénztárkönyve alapján. M. Naz. It.

¹⁹⁹ KARDOS L.-SZIGETI J. 258. .l.

Az eseményekről Tóth Ferenc Makón is beszámolt 1904. november 6-án. „Tóth Ferenc hmvásárhelyi nazarénus püspök amerikai hittérítő körúton volt, honnan mostanában érkezett vissza. A nazarénus püspök ma, vasárnap délelőtt a makói gyülekezetben fog prédikálni” – olvashatjuk a Marosban.²⁰⁰ Fontosnak érezte a helyi közösség a próbálkozás folytatását. Rudolf atyafi e célra 1905-ben 130 Ft-ot adományozott.²⁰¹

A gyülekezeti élet a megszokott mederben folyt. Változás, hogy a gyülekezeti tagok nevei - családnévvel együtt - sokkal többet szerepeltek, míg korábban, a kezdeti időkben névtelenség volt a jellemző. Így tudjuk meg, hogy a felekezet mindennapi tennivalóit díjazásért a század első évtizedében Német Ferenc, Fekete András, Pap Ferenc, Csertus Sára és Vaszil néne végezte.

A közösség első számú vezetője, egyházi szolgája 1908-ig Baranyi Antal volt. 1908 február 29-én halt meg 72 éves korában. *Ettől fogva Zeitler Rudolf a gyülekezet egyházi szolgája.*

A század elején a nazarénusok vetélytársaként jelentkezett a baptista felekezet. Híveit nemcsak a nagy egyházaktól, hanem sok esetben a nazarénusoktól hódította el. Egyre-másra jelentek meg a hírek úgy, mint az 1860-as, 70-es és 80-as években a nazarénusokkal kapcsolatban a *baptisták terjeszkedéséről*. Az első adat makói ténykedésükről 1888-ból való. Egy Bodoki Lajos nevű Bibliákat áruló ember végzett állítólag efféle térítést Makón és Földeákon. Följelentették. Bodoki tagadva a vádakat²⁰² hamar elhagyta a várost. A század elejétől a baptistáknak egy-egy híve Makón is akadt. Létszámuk országosan is csak néhány ezer lehetett.

Vidékünkön az első nagyobb visszhangot kiváltó megmozdulásuk 1902-ben volt. Ekkor már a szomszédos Kiszomboron saját gyülekezetet rendelkeztek. Kereszteléseik, melyeket a Marosban tartottak, Makón is visszhangot váltottak ki. Az esetről a zugolyi szőlőkbe²⁰³ tartó Morgenstern Adolf helybéli kereskedő számolt be.

Mintegy százan gyűltek össze a Maros-parton, ahol a szertartást egy Szepes megyei öregember, prédikátor végezte:

„Négyen voltak a keresztfelendők. Egy férfi és három asszony. Az egyik asszony lehetett vagy 70 éves, a másik kettő nagyon csinos, fiatal paraszt menyecske volt. A pap hosszú beszédet intézett hozzájuk, fejtegetve, hogy ma még kevesen vannak ezen a hiten, de az ő eszméik igazságának el kell terjednie.

²⁰⁰ Maros 1904. november 6.

²⁰¹ A gyülekezet pénztárkönyvének adata. M. Naz. It.

²⁰² Maros 1888. március 4. és március 8.

²⁰³ A Maros kiszombori oldalán, a folyószabályozások előtt a Maros egyik kanyarulatában, zugában lévő gyümölcsös terület. Több makóinak volt ott birtoka.

A prédikáció után sátort vertek, ottan tiszta fehérbé öltözködtek és mezítláb kijöttek a partra. Onnan a teljes feketébe öltözött pap a vízbe vezette őket, kezét egymásután a fejükre téve, mindegyiket külön imában megáldotta, az ima után egyenként lebuktatta őket a vízbe. Csodálatos lelkierővel türték a hideg vizet és áhitattal hallgatták – nyakig vízben – a papot.

Ezután a partról egy öreg baptista ment a vízbe s egyenkint kivezette őket a sátorba, a hol átöltözködtek. A pap ismét beszélt, azután zsoltárt énekelt az egész gyülekezet s a rájuk várakozó 5-6 kocsin visszatértek a faluba.”²⁰⁴

Általában ugyanaz a meg nem értés, rácsodálkozás fogadta az új felekezetet, mint hajdanán a nazarénusokat.

A Makói Újság 1907-ben már egy újabb vetélytárs csoportról, az *adventistákról* tudósított. Ők szintén vonzólag hathattak egy-egy ingadozó nazarénus hívőre. Az 1910-es évektől majd fokozatosan ezek az irányzatok veszik át a hitterjesztésnek azt a lendületét, melyet korábban a nazarénizmus képviselt, s részben el is foglalják azt a helyet, mely addig a nazarénus gyülekezeté volt, bár Makón a nazarénusokhoz hasonló jelentőségre soha nem tettek szert.

Az utolsó nagy visszhangot kiváltó ügy Makón a hitoktatás kérdésében az evangélikus egyház, a nazarénus felekezet és az állami hatóságok között alakult ki. Ennek immár nem volt semmi hatalmi vonatkozása, kizárólag lelkiismereti és törvénykezési kérdésként jelentkezett. Megoldása nehéz, hisz lényegében mind a három félnek igaza volt.

Azt nem tudjuk, vajon a nazarénus felekezeten belül volt-e intézményszerű hitoktatás, de valamilyen jelleggel tételeiket gyermekeiknek, a tagfölvételre váróknak, a gyülekezet tagjainak tovább adták. Az írásunk elején tárgyalt temetési és keresztelési nézeteltérések kapcsán láttuk, ilyen oktatás kezdettől fogva létezett. *A nazarénusok érthető módon kifogásolták, hogy gyermekeik kötelező jelleggel az iskolában hitoktatásra járnának, és ott általuk el nem fogadható hittételeket sajátítsanak el. Ez ellen tiltakoztak. Egy Csanád megyebeli nazarénus közösség 1901-ben a Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz fordult az ügyben, és kérte, hogy gyermekeiknek ne kelljen templomba járni, „tudvalevőleg abba a templomba kötelesek eljárni, a mely felekezethez szülőik a kitérés előtt tartoztak.”²⁰⁵*

Másfelől *a makói evangélikus egyház* nem akarta erőszakkal hívei közé fölvetetni a tőle kivált nazarénusokat, de az volt az álláspontja, *ha nem akarnak hozzájuk tartozni, a többi evangélikus tanuló számára előírt mindenki számára köte-*

²⁰⁴ *Makó és Vidéke* 1902. szeptember 28.

²⁰⁵ *Maros* 1901. január 20.

lező gyakorlatokat teljesíteni, akkor hitoktatásukra nem vállalkozik. Ugyanakkor a hatóságok az állami törvények előírásait követték. Az el nem ismert felekezethez tartozó gyermekeket hitoktatásra a szülők korábbi vallása alapján megállapítandó hitvallású órákra irányították. A helyzetet bonyolította, hogy az alábbi ügyben a katolikus egyház és a zsidó iskola is érintett lett volna. Az ő részükről azonban semmiféle reakció nem ismert.

Mint ahogy eddig, a fölvetődött gondok kapcsán most is a felekezet vezetői, pontosabban Zeitler Rudolf próbált megoldást találni. Zeitle-
réknek a polgári anyakönyvezés bevezetésig 14 gyermeke született.²⁰⁶ Közülük nyolc nagyobb kort is megért. Gyermeik hitoktatását illetően 1890-ből van egy iskolaszéki jegyzőkönyvünk, mely panasszal él Zeitler ellen. Az apa ekkor írta a polgári fiúiskolába 11 éves Rudolf nevű fiát. Itt azonban az evangélikus hitoktató, *Draskóczy Ede* „Zeitler Rudolf felekezetbeli I. oszt. tanulót azon indokból, mert atyja templomba járni nem engedi, a vallástani órákról eltiltotta és a tanulónak az első félévről osztályzatot nem adott.” Az iskolaszék, mivel a vallástan kötelező tantárgy, és az ebből kapott érdemjegy nélkül a tovább lépés nem lehetséges, a gyermeket az evangélikus hitoktató elé utasította.²⁰⁷

Ebben a kérdésben nem hozott újdonságot az 1895-ös év sem. A törvény adta lehetőséggel élve *Zeitlerék* polgári házasságot kötöttek 1895. december 9-én. Ekkor ugyan intézkedhettek volna, hogy gyermekeik melyik bevett vagy törvényesen elismert vallást kövessék, de mivel ezek egyikéhez sem tartozott a nazarénus hit, nem tették. Nem tett ebben az ügyben lépést a *gyámhatóság* sem, melynek pedig ha szülők nem tartoznak bevett vagy törvényesen elismert felekezethez, a rokonok meghallgatásával határozni kellett volna. A hivatal bizonyára az apát evangélikusnak, az anyát katolikusnak tartotta, s így nem látta szükségesnek a beavatkozást. Ugyanakkor a család – így remélhette a nem kívánt hitoktatás elkerülését –, az 1900. szeptember 1-jén iskolássá lett Etelka nevű lányukat az *israe-
lita iskolába* íratta. Az igazgatónak, Székely Lipótnak ugyan ügyelni kellett volna a leány megfelelő hitoktatására, de ez valahogy elmaradt. *Az itt*

²⁰⁶ Lőkös Rozáliától született: Gyula 1872. május 23-án, aki öt évesen meghalt, és Mária 1874. március 16-án. Mészáros Juliánától: Vilma 1875. október 9. Halva született fiú 1877. március 4. Rudolf 1878. szeptember 6. vagy 14. Gyula 1880. április 8, aki négy hónaposan meghalt. Etelka 1881. november 23, kilenc hónapos korában meghalt. Ilona 1883. június 5, két évesen meghalt. Erzsébet 1885. február 13. Nándor 1886. november 4. Ilonka 1889. január 20. Margit 1891. március 8. Gusztáv 1893. február 2. Etelka 1894. november 19. Az esetleges további születéseket nem tudjuk követni. Nazarénus anyakönyvek. M. Naz. It., 38/1908. M. Ev. It.

²⁰⁷ Kivonat az iskolaszék 1890. február 26-i üléséről. M. Ev. It.

töltött négy évet a kislány vallástani osztályzat nélkül tudta zárni. A Zeitler család a nazarénusok között szokásosnál nagyobb gondot fordított az iskoláztatásra. Ezért szerette volna, ha a kislány a makói polgári leányiskolában tanul tovább, de a fölvétel vallástani osztályzat nélkül nem volt lehetséges. Ezért az apa, a „nazarénus gyülekezet papja”, fölkereste Draskóczy Edét, a makói evangélikusok lelkészét, hogy részesítse a kislányt hitoktatásban. A lelkész erre vállalkozott, és sikerült is a vizsga 1905. augusztus 31-én, ezzel minden akadály elhárult a lány fölvétele előtt.

A Draskóczy Ede egyik levelében világosan leírta készséges magatartásának a célját. Az 1905/6-os iskolai évben „tanítottam a rendes órán tovább is a vallásról abban a reményben, hogy Z. E. megösmervén az ev. vallás hitelveit, azt magára nézve kötelezőnek fogja elismerni.”

A probléma ezzel nem oldódott meg. A lány ugyan előbb megjelent az órákon, de később elmaradt. Így elégtelen lett az év végi érdemjegye. A javító vizsgán a kislány azonban jól felelt, így ismét jó osztályzatot kapott. „Ugyanakkor – írja a lelkész- megmagyaráztam neki, hogy nem elég csak ösmerni Kr. [Krisztus] Urunk tudományát, hn.[hanem] asszerint is kell élni s ha az ág. hitv. ev. [ágostai hitvallású evangélikus] egyház tagjai közé akar lépni hitelveink szerint le kell tennie a hitvallást, meg kell keresztelkednie, az úrvacsorával kell élnie, mert mindaddig a pogányok közé tartozik, amíg jelen állapotában marad.” Az édesapa is megjelent Draskóczy tiszteletesnél, de kb. fél óras vita után sem tudtak megegyezni. A hitoktatást ilyen körülmények között, mivel az így céltalan, tovább Draskóczy nem vállalta.

A tanfelügyelő az iskola igazgatójához írt levelében azonban azt állította, hogy a leány, mivel látogatja a hittanórákat, az evangélikusok közé számít. A tiszteletes úr viszont azon a véleményen volt, hogy az órákon való részvétel csak lehetőséget ad, az odatartozásnak cselekedetekben is meg kell nyilvánulnia. Egyértelmű volt a lelkész véleménye: a kislány nem lehet az intézet növendéke „mindaddig, míg ama vallásos szertartásokat nem teljesíti, amelyet a többi növendékek a múlt évben végeztek.”

A feszültség nem oldódott föl. Miután Zeitler Etelkát beiskolázták, az iskola igazgatója ismét a királyi tanfelügyelőhöz fordult. A tanfelügyelő az evangélikus hittanórákra utasította a lányt. Erre Draskóczy Ede válaszelevelében nagyon határozottan kifejtette, „hogy egy kir. tanfelügyelőnek sincs joga a polg. leányiskola vagy bármely intézet körén belül engem, mint ág. hitv. ev. hittanárt arra utasítani, hogy én róm. kath., vagy éppen pogány növendéket részesítsek hitoktatásban, aki az országos törvényeket figyelmen kívül hagyja; vallásos hitelveinket és azok szerint való életet merőben visszautasítja.” A római katolikus egyház ebben a kérdésben úgy került elő, hogy a vegyes házasságból

származó gyermekek szüleiket nemük szerint követik felekezetüket illetően, márpedig az édesanya római katolikus volt korábban.

Az eset kényes, hisz mindenki tudta, vallási nézeteltéréstől van szó. Ugyanakkor Zeitler a város és Csanád vármegye virilis képviselőinek egyik leggazdagabbja volt. Jól menő malommal rendelkezett, köztiszteltnek örvendett becsületes emberi magatartása miatt. Előbbire utalt is Draskóczy, amikor e helyzetet értékelő levelében kifejti súlyos fegyelmi vétség volt az izraelita iskola részéről, hogy a „*dús-gazdag nazarénus pap gyermekét*” vallástani osztályzat nélkül engedte tovább. De hibázott a lelkész szerint a tanfelügyelő, hisz érvényben lévő törvényeket nem vett figyelembe, és „arra akart kényszeríteni, hogy én ág. hitv. ev. keresztyén meggyőződésemet, szentségeink üdvhozó voltába vetett hitemet megalázzam egy felekezetnélküli nazarénus pap hite, vallásos meggyőződése előtt.” Nehéz helyzetben volt a lelkész, hisz ha ebben a kérdésben enged, a többi felekezetéhez tartozó gyermek vallási fegyelme is meglazul. Ez komoly veszélyt jelenthetett volna az ekkor már Makón lassan fogyásnak indult evangélikus gyülekezet számára.

A kérdés a város határain is túlnőtt. Az evangélikus lelkészi hivatal megkereste az illetékes esperest és a püspökséget is. Végül is megoldás nem született. Zeitler család döntése alapján a *kislányt 1906-tól* – papíron - Nagy Károly református lelkész részesítette hitoktatásban.²⁰⁸

A makói nazarénus gyülekezet „virágkorának” a végét Zeitler Rudolf halála jelezte. Egyéni szorgalmával lett egy milliós iparvállalat tulajdonosa. Övé volt a vidék egyik elsőrangú ipartelepe. „Zeitler Rudolf, mint ismeretes- nazarénus, vagy mint ők mondják, *hívő* volt. A nazarénusok közt megkülönböztetett nagy tekintélye volt, vezetőjüknek, papjuknak tartották. Éppen ebben a minőségben rándult át tegnap Hódmezővásárhelyre, hogy az ottani hívők gyülekezetében részt vegyen. Az előadás alatt hirtelen rosszul lett. Onnan egyik hitsorsos házába szállították, segíteni azonban nem lehetett rajta, másfél órai haláltusa után meghalt.”²⁰⁹ Már másnap eltemették. „A gyászháznál a rossz idő dacára óriási közönség jelent meg s az egyszerű szertartás után kísérték ki a temetőbe.”²¹⁰ Halála és az I. világháború keserves időket jelentett a gyülekezet életében. A tudósítások e fegyverviselést elutasító felekezetről megszűntek. Nehéz

²⁰⁸ Az esetről Draskóczy Lédének az esperesi hivatalhoz küldött beszámolójából értesülünk, melyhez a tiszteltes 12 mellékletet csatolt. 38/1908, 47/1908, 50/1908. M. Év. It.

²⁰⁹ *Makói Független Újság* 1912. április 10.

²¹⁰ *Makói Független Újság* 1912. április 11.

az események nyomon követése. A legendás Zeitler család tagjai sem voltak teljesen hűségesek. A sokat említett Etelka 1914-ben nem felekezettelvel jegyezte el magát.²¹¹ Zeitler Julianna 1920-ban, Zeitler Gusztáv pedig 1922-ben lett római katolikussá.²¹²

Az I. világháború általában nagy szenvedéseket hozott a nazarénusok számára. A fegyveres szolgálat megtagadása börtönnel, de akár kivégzéssel is járhatott. 1916-ban az összes nazarénust kivezényelték a frontra, ahol a legveszélyesebb helyeken (lövészároklás, sebesültek kimenekítése, drótkadályok javítása) dolgoztak. Sokon meghaltak közülük, vagy fogságba estek. Voltak, akik hőstetteket vittek végbe fegyvertelenül, és kitüntetést kaptak.²¹³ Bizonyosan voltak makóiak is közöttük. Róluk egyenlőre nem tudunk semmit. A háborús konfliktus fokozódása, a különböző nazarénus terjeszkedésekről szóló rémhírek sokat árthattak.

Zeitler Rudolf halálától 1915 szeptemberéig a gyülekezeti élet mondhatni rendben folyt. A mindennapi teendőket Harcsás és Müller atyafiak végezték heti 1-2 koronáért. Komolyabb megbízatása volt Harcsás Rózának, aki ezért hetenként 16 koronát kapott. Érdekes, kétszer egymás után nagyobb összeget (28, 45 korona) fizettek ki temetési költség gyanánt. Ez szokatlan, nem is tudjuk az okát. Az útiköltségekből látszik, hogy Makó a háborús viszonyok között folytatta a misszionálást. Ez általában 5-10 koronát jelentett. Volt egy nagyobb vállalkozás is, melyre 1915 márciusában „*bosszú utazásra*” 110 koronát szánt a gyülekezet. A bevételek továbbra is a vasárnapi ajánlatokból jöttek. Egyénileg kevesebben adakoztak, csak Doba Sándor (40 korona), Bódi Sándor (20 korona) és Süket József (többször 10-40 korona). A kiadások között továbbra is fontos tétel az élelem vásárlása, szegények segítése.

A helyzet 1916 őszén változott. Ekkor megszakadt a pénztárkönyv vezetése is, s csak 1918-ban kezdődött újra. Ez idő alatt a gyülekezet vagyonát Soós atyafi őrizte, majd az ő halála után Hári Mihály, ifj. Vas Mihály és Fodor Mihály voltak ennek a főlügyelői. A gyülekezet részt vett a háború terheinek a viselésében. Hadi kötvényben 7 ezer koronát jegyzett. A gyülekezetnek négy betétkönyvben összesen 20 ezer 998 koronája volt. Ezen felül ők őrizték egy-két gyülekezeti tagjuk betétkönyveit is. Ezeket a helyzet konszolidálásával, midőn a román megszállás véget ért, és 1920 tavaszán helyre állt a rend, visszajuttatták tulajdonosaiknak.

²¹¹ *Makói Független Újság* 1914. április 22.

²¹² Kitértek és visszatértek anyakönyve 1909. jan. 1-től. Mb. Rk. Lt.

²¹³ KARDOS L.-SZIGETI J. 270-278. l.

1918 augusztusában újra indul a pénzügyek vezetése. A gyülekezet be-téteken kívüli készpénze ekkor 260 korona. A kiadásokat továbbra is meg-felelően fedezték a hívők befizetései. Amíg tudták, tartották a még meg-nem szállt vidékekkel, Pécskával, Lugossal a kapcsolatot, sőt a takaré-k-pénztárból 600 koronát vettek ki 1918 októberében „a román testvérek gyülekezetház építésére.” A felekezetet általában mindig is jellemezte, hogy közöttük a nemzetiségi ellentétek nem ütötték föl a fejüket, ez, látjuk, így maradt a háború idején is. A háború még annyiban érintették a gyülekeze-tet, hogy a szénüket és fájukat rekvirálták, de később ennek az árát vissza-kapták. A forradalmak alatt különösebb megpróbáltatások már nem érték őket.²¹⁴ E nehéz évek vezetője Hári Mihály és Práger Illés voltak. Nem sokat tudunk róluk. Hári 1875-ben már biztosan, Práger pedig 1893-tól a gyülekezet tagja volt. Fontos még Mészáros Mihály is, aki 1919-ben ellenő-rizte és aláírásával igazolta a pénztárkönyv rendes vezetését.

+ + +

Összességében tehát egy hatalmas ívet befutott gyülekezet életébe nyerhettünk bepillantást. Sajátosan, de a makói társadalmi viszonyokat vizsgálva egyáltalán nem szokatlanul nagy szerephez jutott, s talán még e szerepnél is nagyobb visszhangot váltott ki ez a kis vallási csoport. Az események fő tanulsága, hogy a város – talán először - befogadta és je-lentős teret engedett ennek a korban újszerű, nézeteit radikálisan meg-valló, a megszokottól markánsan elütő eszmerendszernek. A későbbiek során - ugyan teljesen más, sokkal tragikusabb előjellel -, de még nem egyszer tanúi lehetünk majd efféle folyamatnak Makón.

²¹⁴ Az adatokat a „A Makói Krisztusban Élő Gyülekezet Naplója” című könyvből vettük. Ez a második pénztárkönyvük, melyet 1901. január 15-én kezdtek vezetni. M. Naz. It.

I.

A NAZARÉNUSOK ÉS A SAJTÓ

A tárgyal időszak jelentősebb makói újságjainak az anyagát vizsgáltuk. Ezek: Maros (1870-1910), Makói Hírlap (1887-1919), Csanádi Lapok (1899-1900), Makó és Vidéke (1902-1903), Makói Újság (1904-0922). Hangnemüket természetesen befolyásolta a kiadó vagy szerkesztő esetleges változása, a helyi, országos vagy a nemzetközi politika eseményei. A lapok igyekeztek tényszerűen beszámolni, itt-ott kisebb kommentárt is fűzve tudósításokhoz. Hasábjaikon a polémia sem számított ritkaságnak. Mivel azonban nincsenek a tárgyban alapkutatások, nehéz teljes precizitással meghatározni irányultságukat. Általánosságban elmondhatjuk róluk, hogy egyfajta szabadelvűség jellemezte őket.

A kezdeti időkben csak a Maros létezett. Sajnos a korai évfolyamai rendkívül hiányosak. Vannak évek, melyekből példánya sem maradt. Éppen ezért nem lehetséges átfogó képet adnunk a nazarénus kérdéssel kapcsolatos magatartásáról. A későbbi évfolyamok alapján viszont úgy tűnik, nem írták túl a kérdést. Általában – nem számítva a népesedési adatok közzé tételét – jó, ha egy-két hír jelenik meg évente a felekezetről az újság hasábjain.

Az első ismert tudósítás a felekezet temetőnyitásával kapcsolatban maradt ránk. Amint az írásunkból is kitűnik, a lap ünneplte Csanád megye szabadelvű, a temetőnyitást engedélyező, Makó város határozatával szembe forduló magatartását.²¹⁵ A másik cikk, mely esetleg a felekezetre vonatkozhat, lényegében az egyetlen komoly támadó írás. Az újság 1872. „Húsvétra feltámadunk” címmel szól a vallás, a vallási értékek fontosságáról, a helyes vallási magatartásról, miközben erősen bírálja a kommunisztikus elgondolásokat, a hivatalos egyházzal szembeni lázadást, és szól a vagyonközösség ellen.²¹⁶

Ebből az évtizedből még két tényszerű tudósítással rendelkezünk. Ezek egyike az 1874-es, a dolgozatunkban is idézett beszámoló a nazarénusok makói terjedéséről. A cikkből érződik, a szerző nem ünnepli a felekezetet, határozottan és a hírek átlagos terjedelméhez képest bőveb-

²¹⁵ Maros 1871. április 15.

²¹⁶ Maros 1872. március 31.

ben cáfolja az országos lapokban megjelent, tömeges áttérésről szóló híresztelést.²¹⁷ A másik tudósítás a felekezet elismertetési kérelmének beadásról tudósít, miszerint az oktatási miniszter fölhevítve a nazarénusokat, ismertessék meg őt a felekezet tagjaival és szertartásaival. Az ismeretetés Hódmezővásárhelyről öt, köztük két makói név aláírásával fölterjesztett, mivel azonban sok volt közöttük az idegen hangzású, utasították a Csanád megyei alispánt azok valódiságának kivizsgálására.

Az 1870-es évtized hozott két szenzációsabb hírt is. Az egyik „Négyes keresztlő” címmel a református egyházba való visszatérésekről tudósít. A lap lelkesülten köszönti a visszatérőket. A másik cikk már egy kicsit ironikusabb, ugyankor nem ellenséges. A felekezet eskütilalomról szóló tételét teszi „komikussá”.

„Nazarénust meglopni nem csak hálás a tolvajokra nézve, de nem is veszedelmes. Kitűnik a következő esetből. Szegeden a napokban több enyveskeszű jómadarat fogtak be. Bevallották, hogy a többi közt egy szegedi polgártól is loptak kisebb összeget. A meglopott e vallomás következtében a rendőrség elé hivatott, hol a biztos nem csekély bámulatára kijelenté, hogy a tolvajok tőle semmit sem loptak, sőt a jómadarakkal szembesítvén midőn ezeket a szemébe mondták, hogy meglópták, a mi embe-rünk váltig szabódék és erősíté, hogy de bizony nem lopták meg. S így a rendőri életben azon ritka jelenet tárult fel, hogy nem a tolvaj tagadta a lopást, hanem a meglopott. Különös esetnek a magyarázata abban rejlik, hogy a károsult nazarénus, és attól tartott, hogy a tolvajság elismerése esetén ennek bizonyítására a törvényszék előtt eskütételre kényszerítenék, ami köztudomásúlag ellenkezik a nazarénusok hitelveivel.”²¹⁸

Ezek az írások meg is adják az első évtizedekre jellemző hangvételt. Tényszerűség és ironia. A beszámolók inkább a színes, érdekes hírekre vágyók kielégítésének szándékával születtek.

A tényeket tovább adva a Maros 1881. január 17-én hírben közli az olvasókkal a képviselőház házasságról folyó tanácskozását, ami – név szerint kiemeli – a nazarénusokat is érinti. Közzé teszi a népmozgalmi adatok nazarénus születésekkel és halálozásokkal.²¹⁹ A polgári anyakönyvezésről „Nazarénusok és baptisták.” fölütéssel tudósít.²²⁰

²¹⁷ Maros 1874. november 22.

²¹⁸ Maros 1877. április 1.

²¹⁹ Maros 1882. január 15.

²²⁰ Maros 1892. január 10.

Több az értetlenkedő, elcsodálkozó szenzáció: „Megkeresztelés után egy hétre menyasszony,”²²¹ „Lakodalom után keresztelő,”²²² Nagylakon gőzmalmot, sőt gőzfürdőt építenek a nazarénusok.²²³ „Nazarénus búcsú” Makón,²²⁴ „Érdekes keresztelés lesz” a katolikus templomban,²²⁵ „Nazarénusok tömeges házasságkötése.”²²⁶

A következő történetek azonban azt is mutatják, hogy a meg nem értett esetek mögül ki-kilátszik a másfajta erkölcsi rend. Ezek, és a hét-köznapi tapasztalat eredményezik majd, hogy kialakult a gazdák közt a mondás: „Bárcsak minden zsellér nazarénus lenne.”²²⁷

Bürgés Tódor makói lakos elveszett pénztárcáját egy nazarénus ember találta meg. Gazdájának visszajutatta, és egy kis levélkét is írt mellé:

„Én egy valaki ezen paksust és két jegyzéket megtaláltam, egy rossz piros bugyelláriszal, és mivel a paksust használhatja, visszaküldöm. Isten Áldja meg.” – de hát esetleg nem ő lopta el a pénztárcában lévő 223 Ft-ot, teszi föl kicsit kajánkodva az újságíró.²²⁸

„A nazarénus menyecske
– Tanyasi történet –

Általánosan elterjedt hiedelem szerint a békesség a nazarénus vallás legelső parancsolatja, de hogy az a parancsolat nem okoz mindig békességet, azt az alábbi történet is bizonyítja.

Egy nazarénus tanyai menyecskéről van szó, a ki bűnbánó vallomásával szörnyű háborúságot okozott – két családban. A menyecske csak nemrég tért át az új hitre, ahová férje már régebben tartozott, s először is kitanulván az új hit parancsolatait, átment a tanyaszomszédba, hogy ott bűnét lerázza magáról.

*Mivel pedig a gazda éppen nem volt otthon, a menyecskét annak a felesége fogadta.
- Adjon Isten szomszédasszony, mi jót hozott nekünk?*

²²¹ Maros 1887. november 27.

²²² Maros 1888. január 22.

²²³ Maros 1888. július 22.

²²⁴ Maros 1891. október 25.

²²⁵ Maros 1892. január 10.

²²⁶ Maros 1895. december 8.

²²⁷ ÚJLAKI A. 30. l. A mondást Tömörkény István is idézte „Nazarénusok” című írásában: „De jó volna, ha mindenki nazarénus volna a világon.” *Makó és Vidéke* 1902. augusztus 3.

²²⁸ Maros 1888. november 11.

A nazarénus menyecske szelíd szemforgatással ereszkedett le a gazda felesége mellé, és a kebeléből egy nagy, hosszú rojtos piros, rózsás selymekendőt húzván elő, oda tette szépen az asztalra.

- Visszahoztam azt a kendőt, mert úgy vélekedtem, hogy ezt titóket illet.

A gazdasszony sokáig kétkedve nézte a drága kendőt és csudálkozva monda:

- Minket? Hát ugyan miféle jusson illetve minket a te kendőd?

Az új hitű menyecske formás arcán kigyultak a rózsák, de azért erős szilárd elhatározással felelte:

- Nem az enyim, a tietek. Nem tarthatom meg tovább egy szempillantásig sem, mert az új hitűn vagyok már. Oszti a mi nem igazságos jószágom, azt nem tarthatom egy percre sem tovább a házamnál. Tedd csak azért el a kendőt, azért hoztam vissza, mert tegődet illet az!

Az asszony még jobban elbámult ezen a feleleten.

- Nem igaz jószágod? Hát akkor miért nem viszed oda, a honnan szerezed, mért hozod ide?

- Miért? – ismételte kipirultan a nazarénus menyecske s eltakarta kötőjével szemérmesen arcát. – Hát csak azért, mert az uradtól kaptam.

Erre a nem várt vallomásra ugyancsak megmozdult a szomszédasszony fején a konty és mikor megszólalt a hangja darabossá vált szinte reszketett.

- Az én uramtól kaptad, osztán miért adta?

- Hát adta.

- Szeretett talán?

Az új hitű menyecske elszántan nézett az asszony villogó szeméibe és kimondta a nehéz vallomást, olyan hangon, mintha a lelke is utána szakadt volna.

- Szerettük egymást, ő is, én is, ő talán még ma is szeret, de nekem ezt tiltja már a hitöm!

A következő jelenetet nem tartjuk szükségesnek leírni, mert először úgy sem lehetne betűkből kiszedni, másodsor amugy is könnyű elképzelni, hogy a feloldozási proccessus milyen formák között történt.

Mondják, hogy a bosszúálló szomszédasszony a megtért bűnös menyecskéét bevádolta saját ura előtt is, a ki a nazarénus türelmességgel és nyugalommal csak ezt felelte:

- Löbet, hogy úgy történt, de mán – mögtisztult a bűntől.²²⁹

„A nazarénus püspök halála

Az új hitűek között végtelen nagy most az öröm, – meghalt a gyülekezet püspökeje. Mert tudvalevőleg a nazarénusoknál egészen más divat van. akkor gyászolnak és szomorkodnak, ha születik valaki, és viszont akkor vigadnak és örven-

²²⁹ Maros 1896. január 12.

dezenek, ha közülök valaki meghal. mert a ki születik: annak még át kell szenvednie egy egész életet nehéz vezeklésben; aki pedig eltávozott e siralom-völgyből; annak már nem fáj többé semmi. Szegednek ez az egyetlen eleven püspöke – akiről vajmi keveseknek volt tudomása – a héten költözött el hívőtársai legnagyobb örömére az árnyékvilágból. Szanka Ferencnek hívták, és már évek óta fungált a hívők között püspöki minőségben. A temetésen teljes számban megjelentek a gyülekezet tagjai, számra, mintegy huszonöten. A szertartást az új püspökjelölt, egy csizmadiamester végezte, a mi abból állott, hogy tompa hangon kijelentette a jelenvoltaknak: Porból lettünk és porrá leszünk. A hívők ezalatt nevetgéltek és örvendeztek, hogy az öreg püspök most már megszabadult a földi szenvedésektől, és lelke oda fönnt mulat, vigadozik egész ítélet napig. A vén nagyszakállu püspököt egy, egyszerű, feketére festett fakoporsóba helyezték, a melyen semmiféle fölirat nem volt s úgy kísérték egy koplalós kocsira téve – ki a saját temetőjükkbe.”²³⁰

A század vége felé szaporodnak meg a komolyabb hírek. A hang változik, polarizálódik. Együtt érző és elutasító megnyilatkozások egyaránt előfordulnak. Ezzel némileg meg is nő a nazarénus témájú írások száma. Az ok egyszerű. A katonaságot érintő nézeteik miatt a felekezet konfliktusba került az államhatalommal. A magatartást megértő és élesen elutasító írások egyaránt születtek. E téma előtérbe kerülésével párhuzamosan a nazarénus élet más területeinek híreit is komolyabban vesszük.

„Szaporodnak a nazarénusok. Id. Szabó György, a ki sok időn át volt városi tanácsos, majd községi bíró és város gazda, a református vallásból kitért és nazarénussá lett.”²³¹ (1899)

Sajtényban Szimityán Zacharia oláh ember és nazarénus „büntetendő cselekedete”. Apja temetésekor a fején tartotta a kalapját, és a nyílt koporsó előtt földhöz csapta apja fakeresztjét és így szólt: „Nem kell fakereszt! Ennek az ember lelkében van a helye.” A gyászolók majdnem megverték. A szegedi törvényszék két heti fogházra ítélte.²³² (1898)

„Szaporodnak a nazarénusok. Sajtényban néhány év előtt a nazarénusoknak csak a hírük járt, és ma már több mint 70 család nazarénusnak vallja magát. Most a fő utcában telket vásárolnak, és közös erővel díszes imaházat építenek.”²³³ (1899)

²³⁰ Maros 1893. december 24.

²³¹ Maros 1899. április 9.

²³² Maros 1898. szeptember 25.

²³³ Maros 1899. június 25.

„I' allás bolondja. Hajdara Ferenc jó módú m. dombegyházi lakosnak semmi sem zavarta meg addig csendes falusi nyugalmát, míg egy magát naazarénus püspöknek valló gazdaember oda nem vetődött a portájára. Tele beszélte a könnyen hívó ember fejét mindenféle vallási mystériumokkal úgy, hogy Hajdara elfogadta a fölajánlott bibliát s megígérte, hogy a népet az új vallás táborába téríti.”²³⁴(1900)

„Öngyilkos hitszónok. Kristó István a kunágotai naazarénusok tudós hitszónoka, ki ébren létben és álmaiban az urral több ízben beszélt” fölakasztotta magát. „Az eset nem kis csodálkozást keltett, mert mint tudva levő dolog, a naazarénusok magukat az emberi erények követendő példaképeit szeretik mások előtt feltüntetni. Mintha bizony minden szép erényt nem gyakorolhatnának a Krisztus tanítását hirdető egyházakban is.”²³⁵ (1901)

Most is megjelennek olyan cikkek, melyek akarva akaratlan a gyülekezet tagjává lett hívők erkölcsi tartására világítanak rá. Ilyen a következő eset, melynek szereplője egy kilenc évvel ezelőtt elkövetett gyilkosságot vall be.

„Naazarénus vallomás

Az Alföldön csendesen, de következetesen terjed a naazarénus vallás. Mártirokat nevel, akiket hosszú esztendőkre tömlöcbe vetnek, mert vallásuk parancsához hiven, nem akarják kézbe venni a fegyvert, melyet a katonaságnál adnak neki. A csodálatos hogy a legnagyobb megnyugvással tűrik el a naazarénusok a sötét börtön minden borzalmát, csakhogy meg ne szegjék a vallásuk parancsait. A legromlottabb emberek készek minden elkövetett bűneikért végezkelni, mihelyt naazarénusokká váltak és nem ritkák azok az esetek, amikor naazarénusokká lett emberek önként jelentkeznek és bűnbánóan megvallják régi bűneiket. Csóthi Gyapjas Mihály naazarénus ember jelentkezett Pálffy polgármesternél és bevallotta neki, hogy kilenc év előtt erdőosztás után kis Tóth Istvánt szíven lőtte. Akkor vád alá is helyezték, de mert mindent tagadott és tagadásával szemben semmit sem lehetett rábizonyítani, felmentették. Most – ugymond – azért vall be mindent, mert lelkével kibékülni akar.”²³⁶

Ezek mellet a Makói Hírlap 1899-ben „A naazarénusok istentisztelete” című írásában egyenesen méltatlankodik, hogy Makón a hatóságok nem

²³⁴ Csanádi Lapok 1900. január 3.

²³⁵ Maros 1901. április 3.

²³⁶ Makói Hírlap 1897. április 4.

élnek a törvény adta jogukkal a nazarénus istentiszteletek szigorúbb ellenőrzése kapcsán.²³⁷

A Maros ugyanakkor tárgyilagosan szólt a kunágotai gyülekezetnek az egyházi adó ügyében a belügyminisztériumhoz intézett kérvényéről.²³⁸ Tóth Ferenc, hódmezővásárhelyi egyházi szolga makói látogatásáról,²³⁹ Dessewffy Sándor Csanádi püspök nazarénusok keresztelését, temetését érintő utasításáról.²⁴⁰ „*A megkeresztelkedett állami iskolai növendékről.*”²⁴¹

Ez utóbbi cikk még viseli az egyházpolitikai harcok, az állami iskolák kérdésében kialakult viták nyomát. Lényegében korábban elhangzott vélekedésre adott későbbi reakció. A nazarénusok a múlt században is egyik érvként szerepeltek a megoldatlan családügyeik miatt a polgári anyakönyvezés bevezetése mellett. Most az állami iskolák hitoktatásának dicséretét fogalmazta meg esetük kapcsán a Maros.

Megkeresztelték, hogy „*pótolva legyen az a sajnálatos mulasztás, amit megtévelyedett szülei elkövettek [...] élénk bizonyosság ezen eset arra nézve, hogy az iskolák államossításától nincs mit tartani, mert akiknek fogékony lelke van a hitre, a vallásra, ott is beveszji a boldogító tudományokat.*”²⁴²

A századfordulón már több helyen vagyonos vállalkozókat is találunk a felekezet tagjai között. Általában anyagi gondok nem gyötörték annyira a gyülekezet tagjait, mint a társadalom más rétegeit. A makói gyülekezet anyagi ereje pedig ezekben az években egészen megnyugtató. Ez magyarázza a Maros hangvételét:

„*Noha a szegények vallásának mondják a nazarénus hitet, a szegény felekezet mégis kezd vagyonosodni s egyik-másik helyen ingatlanba akarja a vagyonát elhelyezni.*” Miniszteri rendelet jött, hogy „*még templom építés céljaira se vehetnek telket, mert a nyolcvanötös negyedik törvény cikk világosan kimondja, hogy csakis a törvényesen elismert felekezetek szerezhetnek bizonyos korlátozás mellett ingatlant.*”²⁴³

A Makó és Vidéke viszont a nazarénusok iránti szimpátiát erősítette, amikor Tömörkény Istvánnak a felekezetről rendkívül elismerő szavakkal

²³⁷ *Makói Hírlap* 1899. július 13.

²³⁸ *Maros* 1902. július 20.

²³⁹ *Maros* 1904. november 6.

²⁴⁰ *Maros* 1904. december 29.

²⁴¹ *Maros* 1905. június 4.

²⁴² *Maros* 1905. június 11.

²⁴³ *Maros* 1904. október 2.

nyilatkozó „Nazarénusok” című novelláját teljes terjedelemben közölte.²⁴⁴ Az írás közzé tétele a felekezet melletti nyílt kiállással ért föl.

A kérdés fontossága miatt a fegyveres katonai szolgálattal kapcsolatban sok cikk született. A Maros 1896-ban írt hosszabban „Nazarénusok a hadseregben”²⁴⁵ címmel. Bizonyos támogatásnak fogható föl, hogy 1902-ben megemlíti az Osztrák-Magyar Monarchián belül létező gyakorlatot, miszerint a galíciai karaiták és a menoniták számára engedve van a fegyver nélküli szolgálat.²⁴⁶

A Makói Hírlap 1898-ban részletesen beszámolt a felekezetnek a minisztériumhoz fölterjesztett kérvényéről.²⁴⁷ Ugyancsak a hírlap közölt mélyen együtt érző cikkeket a fegyveres szolgálat és az eskü megtagadása miatt meghurcolt vagy börtönbe került nazarénusokról.

„Nazarénus katonák esküje

A tartalékosok közül a nyári fegyvergyakorlaton öt nazarénust hívtak be Hódmezővásárhelyről. Valamennyi családfő és több gyermek atyja.

A hadügyminisztérium most azt a humánus eljárást követte, hogy az öt tartalékos nazarénust Grácba rendelte az ottani egészségügyi csapatokhoz, nehogy alkalmat adjon arra, hogy az öt családos ember hite révén megtagadja a fegyverfogást és e miatt hosszabb időre börtönbe vándoroljon. Azonban az öt nazarénus már az első napon összeütközött a katonai fegyelemmel.

Ugyanis mikor gyakorlat közben esküre vezényeltek, az öt nazarénus meg sem moccogant. A kapitány figyelmeztette őket, hogy a törvény értelmében a jobb kezüket emeljék föl, ily formán, hogy hüvelyk, mutató és nagyujjal fedezzék az esküt.

Az öt nazarénus makacsul vonakodott, mert mint mondták, az ő hitük szigorúan tiltja az esküvést.

Erre az őrmesterek kényszeríteni akarták őket, hogy a kezüket esküvéssre fel emeljék, de a nazarénusok hajthatatlanok maradtak és azt mondták, mintsem hitük ellen vétsenek, inkább halnak meg egytől egyig. És a mellükön olyan erősen fonták össze karjukat, hogy erőszakkal sem tudtak velök boldogulni. Ekkor ért oda egy őrnagy, – aki, mint tudósítónk értesít – rosszállását fejezte ki az erőszakoskodás fölött. – A nazarénusok – úgymond – nem kényszeríthetők az eskütételre, mivel az az ő hitük tiltja.

²⁴⁴ Makó és Vidéke 1902. augusztus 3.

²⁴⁵ Maros 1896. szeptember 20.

²⁴⁶ Maros 1902. augusztus 28.

²⁴⁷ Makói Hírlap 1898. február 10.

Arra pedig katona nem kényszeríthet katonát, hogy megszegje az esküjét. Különben is szentesített törvény, hogy mindenki saját lelkiismerete szerint gyakorolhatja vallását.

– Sajnos nem így gondolkozott a többi katona, mert az őt nazarénuust folyton gunyolták és sértegették.

A durva bánásmód természetesen csak növeli a nazarénuus katonák fanatizmusát, mert az új hit egyik sarkalatos elve, hogy minél többet szenved valaki a hitéért, annál nagyobb jutalomban részesül a tulvilágon.”²⁴⁸

„Szomorú menet vonult végig Szegeden a délutáni órákban a m. k. honvédkerületi fogházról a Csillagbörtönig. Négy fegyveres honvéd nyolc egyenruhás, de fegyvertelen katonatársát kísérték. A meggyőződés, a vallás fanatizmus embereit: a nazarénuus rabokat. [...] Mártírok ezek a közönséges, szürke emberek. Mártírjai a saját lelkiismeretüknek, hitük parancsának” egy év múlva szabadon bocsátják majd őket, de ha akkora sem változik meg a hitük, újra börtönbe kerülnek. „ott sorvadnak tízenként hosszú esztendeig. [...] Kesztyév Szveta a nyáron negyedmagával távozott a börtönből s most vele együtt nyolcra tértek vissza. Minél szigorúbban lép föl velük szemben az állam, annál elszántabban, annál lelkesebben vallják magukénak a nazarénuus hitet. Hol fog végsődni ez a megfontolásra méltó dolog, igazán nem tudni. Az tény, hogy a nazarénuus rabok számosabban vannak, mint valaha.”²⁴⁹

1906-ban a Makói Újság is tudósított egy ilyen esetről. Röviden, tényyszerűen. Az újság szemszögéből ez már „mindennapinak” számított, nem tartotta akkora hírértékűnek, hogy hosszabban írjon róla. Tucakov Döme mokrini lakos decemberben bevonult a szegedi 5. honvéd gyalogezredhez. *„A gyakorlótéren azonnal kijelentette a századosnak, hogy ő nem fogja meg a puskát, mert nazarénuus.”* Bíróság elé állították. Két és fél évre ítélték. Már nyolc évet ült hasonló okok miatt.²⁵⁰

Ebben a kérdésben kevésbé megértően nyilatkozik a Maros *„A sajtyéni nazarénuus. Katona, ki nem fog fegyvert”* címmel. A szegedi honvédkaszárnyából kísérték az aradi honvédkerületi hadbírószághoz Román Mihályt, sajtyéni földművest, aki mindössze 21 napra hívtak be szolgálatra, de ő fegyvert nem fogott, *„kijelentette, hogy ő nazarénuus és a vallása tiltja, hogy fegyvert fogjon. [...] Azóta a szerencsétlen embert állandóan büntetik.”* Megtudjuk, hogy főhadnagya Sávoy Lajos még egy román tolmács segítségével is

²⁴⁸ *Makói Hírlap* 1897. szeptember 19.

²⁴⁹ *Makói Hírlap* 1899. január 19.

²⁵⁰ *Makói Újság* 1906. március 3.

megpróbálta elmagyarázni neki, melyen nagy bajba kerülhet. De ő csak ezt válaszolta: „Akár odabaja vagyok, akár a tömlőcsben, egyre megy, a föld felett maradok mind két esetben.” Két évvel ezelőtt újoncképzésén még fogott fegyvert, most nem. Több évi börtön vár rá, „pedig csak 21 napig kellett volna Szegeden maradnia.”²⁵¹

Az esetről hasonló módon, hosszan írt a Makói Újság. Hangvétele jóval emocionálisabb. Az írás részletes, így alaposabb bepillantást nyerhetünk egy-egy efféle eset kezelésébe, sőt a két évvel korábbi helyzet fölémlítésével képet nyújt a most már fegyvert fogni semmi képen nem akaró román férfin keresztül a nazarénus hit elmélyüléséről is.

„Aki nem fog fegyvert.

Nazarénus honvéd. Saját tudósítónktól.

Makó, aug. 14.

A szegedi honvédkasármnyából szuronyos fedezet mellett egy katonát kísérték át a honvédkerületi hadbírószághoz. A katona fegyvergyakorlatra vonult be az ezredhez, de már az első napon nem akart fegyvert fogni. Azóta a szerencsétlen embert állandóan büntették, hogy hátha rászánja magát a fegyverfogásra. De a katona hajthatatlan maradt, miért is most az ezredparancsnokság átkísértette a hadbírószághoz, ahol közelebb ítéletet fognak fölötte mondani.

A századparancsnok először öt napi fogsággal büntette a legényt, aki azonban a büntetés kitöltése után is hajthatatlan maradt. Ekkor 21 napi súlyos fogsággal sújtották. A legény ezután is következetesen megmaradt elhatározása mellett.

Amikor figyelmeztették, hogy a hadbírószághoz él kerül és börtönbüntetésre fogják ítélni, sorsában való megnyugvással így felelt:

– Akár odabaja vagyok, akár a börtönben, egyre megy. Csak a föld fölött maradok!

Most augusztusban vonult be az ezredhez 21 napi fegyvergyakorlatra Burdia Mihály földműves. Beöltözött a katonaruhába, de a fegyvert nem fogadta el. Kijelentette az altisztek előtt, hogy ő nazarénus és a vallása tiltja, hogy fegyvert fogjon.

Szegény ember másnap kihallgatásra került. A századparancsnok előtt elmondta, hogy nem fog fegyvert. A főhadnagynak mesélt a szíve a katonán. Előszólitott egy román katonát és azgal magyaráztatta a csanádmegyei oláh legénynek, hogy micsoda súlyos börtönbüntetés vár rá, ha nem fogja meg a fegyvert. A főhadnagy ezután egy fegyvert hozatott elő és azt kezébe akarta adni a legénynek, de ez ellökte magától a fegyvert.

²⁵¹ Maros 1909. szeptember 23.

Másfél hónap óta állandóan a tömlőc lakója a nazarénus katona. Most végre az ezred megunta a legénnyel való vesződést és átkísértette a honvédkerületi hadbíróshoz.

A nazarénust két évvel ezelőtt Szegedre ujonckiképzésre hívták be. Akkor még fegyvert fogott. De azért akkor is volt vele baj. Nem akarta letenni a szokásos esküit. Később mégis meggondolta magát és mielőtt szabadságra ment volna, jelentkezett az ezredparancsnokságnál és letette az esküit. A katonának 21 napig kellett volna Szegeden maradni. Most azonban itt fogták és közelebb elítéli a hadbíróshoz több évi börtönre.

*Ezalatt a csanádmegyei kis községben kétségbeesve várja a családját a kenyérkereső családfőt. Letelt már e fegyvergyakorlat ideje, a községből bevonult legények már mind odahaza vannak, csak éppen ő nem tér haza. A szerencsétlen ember nem is értesítendi családját szomorú sorsáról, nehéz rabságáról, mert a raboskodó katonának tiltva van a levélírás.*²⁵²

A katonaságról szóló tudósítások még egyszer megsokasodnak, 1914-ben. A Makói Független Újság „A nazarénusok esküje” címmel tudósít, hogy ezután a nazarénusok számára az ünnepélyes bizonylás is elfogadható,²⁵³ majd később egy eskütétel miatt bajba került nazarénus katona esetét érinti röviden.²⁵⁴

Még két eset érdemel említést. Egy szenzáció gyanús és egy elismerő tudósítás. Az első „A Maros titka... Csanád alatt kifogták a nazarénus püspök hulláját” címmel a sajtényi Dragán Vazul haláláról tudósít. Ha igaz, akkor egy mindenét a gyülekezetre áldozó, kiábrándult ember öngyilkosságáról kapunk beszámolót.

A másik a makói gyülekezet vezetőjének Zeitler Rudolfnak a haláláról szóló tudósítás. Ennek fő részeit idéztük. Egy elismerő, a nazarénus vezető értékeit nagyra tartó írást tett közzé a újság.²⁵⁵

Ezután mindent elnyomnak a háborús jelentések. A cenzúra pedig nem tűri, hogy a pacifista gyanús nazarénus kérdés még csak említés képen is valami teret kapjon e nehéz időkben.

²⁵² Makói Újság 1909. augusztus 15.

²⁵³ Makói Független Újság 1914. január 16.

²⁵⁴ Makói Független Újság 1914. április 25.

²⁵⁵ Makói Független Újság 1912. április 10.

II.

A FELEKEZET MEGHATÁROZÓ SZEMÉLYISÉGEI

A felekezet ügyeiben eljáró tagok ²⁵⁶		
<i>Év</i>	<i>Az ügy megnevezése</i>	<i>Eljáró tagok</i>
1865. szeptember 20.	Újszülött gyermekének a keresz- telés mellőzésével kéri az „élők könyvébe” való bejegyzését.	Csávás József
1865. szeptember 21. és 23. között	Beidézik őket a református lelkési hivatalba a nazarénus hit elhagyása végett.	Lőkös József, Váradi Jánosné, Bíró Jánosné, Szabó Sámuelné, Juhász Józsefné, Juhász Julianna
1865. szeptember 24.	A református egyház presbitériu- ma fölszólítása a hittételek össze- írására.	Lőkös József
1866. március 3.	A két éves korában elhalt Éva leánya temetését bejelenti a lelké- szi hivatalban, az ügygel kapcsol- atban a szolgabíróságra hivatják.	Gera Pál
1866. június 27.	Gera Éva temetése kapcsán vád- lottak Csanád megyei fenyítő széken.	Váradi Anna, Lőkös József, Lőkös Józsefné, Gábor István, Csávás József
1866. november 4.	A református egyháztanács Szabó Samu temetésének a „megkésétt” bejelentését tárgyalta.	Joó József
1868. május 23.	A Makó 135-ös számú ház megvá- sárlása gyülekezeti célokra.	Lőkös József, Nagy György Mihály, Baranyi Antal, Gera Pál, Csávás József, Joó János

²⁵⁶ Táblázatunk a makói nazarénus gyülekezet életében fontosabb ügyeket foglalja össze. Mivel egyértelmű dokumentumok hiányában nehéz meghatározni a gyülekezet vezetőinek személyét, összegyűjtöttük az ügyekben eljáró személyek neveit. Ezek jól mutatják, kik voltak a csoport meghatározó személyiségei az adott időben. E szerint a kezdetektől 1898-ban bekövetkezett haláláig egyházi szolgálatban Lőkös József lehetett. Ezután erre a tisztségre Baranyi Antal került. Halálát (1908) követően Zeitler Rudolf lett az első számú vezető. A tisztséget elhunytáig, 1912-ig viselte. A táblázat vastagon szedett adatai azt jelzik, amikor a makói gyülekezet szolgáló országos jelentőségű ügy elintézésében vettek részt.

1870. október 30.	A református egyháztanács az egyházi adó elengedésének kérelmezéséről tárgyalt.	Baranyi Antal, Gera Pál, B. Szűcs József, Koczkás Mihály
1871. február 4.	Kérelem a városi tanácshoz a nazarénus temető megnyitásának a tárgyában.	Lőkös József
1871 április	Csanád megyéhez föllebbezés a nazarénus temető megnyitásának megtagadása miatt.	Lőkös József
1871. június 11-én tárgyalta	a református egyháztanács a nazarénus gyülekezet egyházi adó alóli fölmentési kérelmét.	Joó János, Király Márton, Tóth István Lőkös József, Baranyi Antal
1875. február 21.	A vallás- és közoktatási miniszter rendeletét Makó város továbbította a makói nazarénus gyülekezetnek.	Baranyi Antal
1876. február 12.	A felekezet fölterjesztette a vallás és közoktatási minisztériumnak gyülekezet szabályzatát.	Az aláíró tíz egyházi szolga között Lőkös József, Baranyi Antal
1877. április 8.	A református egyháztanács s az új templom építési költségének fizetése alóli fölmentési kérelmet tárgyalta.	Baranyi Antal, Kelemen János
1890. február 26.	Községi iskolaszék tárgyalása ifj. Zeitler Rudolf vallástani órákról való eltöltése ügyében.	Zeitler Rudolf
1892. május 12.	Kérvény az igazságügyi miniszterhez a nazarénus gyermekek törvényesítése érdekében.	Az aláíró négy egyházi szolga között Baranyi Antal, Zeitler Rudolf
1895. december 24.	Zeitler Rudolf és Mészáros Julianna polgári házasságkötésénél tanúk.	Baranyai Antal, Lőkös József
1896. január 17.	A református egyházból való kilépés bejelentése.	Baranyi Antal és társai
1896. február 6.	Igazolás Baranyi Antal és felesége református egyházból való kilépéséről.	Baranyi Sámuel, Szabó György
1896. február 11.	Katona Ferenc és Novák Mária Jozefa polgári házasságkötésénél tanúk.	Czimbrík Péter, Soós Lajos
1896. június 2. és 29.	Fekete András evangélikus egyházból való kilépésekor tanúk.	Baranyi Antal, Lőkös József

1897. szeptember 8.	A felekezet kérelme a honvédelmi minisztériumhoz a fegyvertelen katonai szolgálat, az eskü és az idegen egyházi szertartásokon való részvétel tárgyában.	Hat tekintélyes vezető, köztük Baranyi Antal, Zeitler Rudolf
1901. szeptember 25.	A református egyháztanácshoz az 1896-ban kilépettek ellen adótarozás miatt folytatott végrehajtás beszüntetése végett benyújtott kérelmet tárgyalta.	Baranyi Antal
1901. november 30.	A református egyháztanács a református iskolákat látogató nazarénus gyermekek tandíjának csökkentése végett küldött beadványt tárgyalta.	Baranyi Antal
1902. április 3.	A református egyházhoz megküldik azok névsorát, akik 1896-ban léptek ki az egyházból.	Baranyi Antal
1903. január 9.	A református egyházhoz a felekezeti adó elengedése ügyében.	Baranyi Antal
1908. május 11.	Draskóczy Ede föllépése Zeitler Etelka hitoktatásával kapcsolatban.	Zeitler Rudolf
1918 július	A gyülekezet vagyonának jegyzőkönyvi átvétele Soós atyafi özvegyétől.	Hári Mihály, ifj. Vas Mihály, Fodor Mihály
1919 december	A pénztárkönyv hivatalos ellenőrzése.	Mészáros Mihály

III.

A NAZARÉNUSOKKAL KAPCSOLATBAN SZÖLLŐSI ANTAL MAKÓI REFORMÁTUS LELKÉSZHEZ INTÉZETT LEVELEK (1870-1871)

1. *Herczeg Ferenc ómoravicai református lelkész válaszelevele (részlet)*
*Ómoravica 1870. november 16.*²⁵⁷

Nagytiszteletű Úr!

[...]

A nazarénusoknak rendszeres vagy symbolikus kézi könyvek nincs, a biblia tudományoknak alapja, azt betű szerént értelmezik, egyenként felhivatott nazarénusok beszélgetéseikből mi ismeretet szerezhettem e soraimhoz mellékelt kis könyvből látható, melyet segédemmel összeszedtem, 4000 példányban ki is nyomtattam, részént halgatóim közt kiosztattam, részént szétküldöttem tájékozásul azoknak, hol e sötétség madarai mutatkoznak. – A világi hatóság kényszerítő eszközöket használt ellenük kijózanításukra, bebörtönöztette, korbácsoltatta őket, mi lelki gyógyszer használtunk, - mindkét mód olaj volt a tűzre, mindinkább szaporodnak, megsemmisítésökre legjobb mód a figyelembe sem vevés a magokra hagyás. Pacsér számlál 5-600 nazarénust, de nincs köztök 15 igazi nazarénus, a többi pseudó nazarénus, ürügynek, vagy kibuvó ajtónak tartja az egyházi adó nemfizetéséhez a nevetséges fanatizmust.

Straszburbban volt egy református pap 1836-ban, a ki a kisdedeket mint nem hívőket meg nem keresztelte – onnét ki csapván Sveiczba költözött, tana onnét terjedt szét mindenfelé hazánkban először Bánátban – azután Baján, Pacséron, s Omoraviczán sat. Jelenleg is Sveiczczal összeköttetésben vannak. Onnét nyertek a napokban 6000 forintot, melyből 2000 Pesten 3000 más helyeken maradt. Pacsérra csak 1000 forint juthatott el. Rólok az adatokat tisztelendő Dömötör Károly úr gyűjti, én pedig sarkalni fogom őt, azok mielőbbi megküldésére.

2. *Dömötör Károly pacséri lelkész válaszelevele*
Pacsér 1870. november 20.

Kedves tisztárs Úr!

F. évi szeptemb. 27-én kelt s hozzám küldött nagybecsű levelére csak most válaszolhatok. Bár mily nagy illetlenségnek tűnjék is ez fel kegyed

²⁵⁷ Az itt közölt öt levél a Makó-belvárosi Református Gyülekezet Irattárában található irattári szám nélkül. Tartalmuk a nazarénusok kárára elfogult, ennek figyelembe vételével a téma nélkülözhetetlen forrásai.

előtt, de azt hiszem megbocsát, ha meg tudja, hogy a mellékelt adatokat csak most kaptam kezeimhez. Azokat tehát mellékelem, *valeant quantum valere possunt*. Az eredeti manus scriptumot megtartottam, servata valebunt. A maga eredetiségében híven van lemásolva a fogalmazó elég értelmes olvasott iparos, ki ügyesen, néhol igen találó eredetiséggel tudja kifejezni amit mondani akar. – Ha az ismertetést figyelemmel olvassuk el: azt tartom a nazarénusokkal készen is lehetünk, mert az ű vallási, erkölcsi, egyháztársulati életük egyébűtt is valósággal nem más, mint az ott megírtaknak, a Pacséron történeteknek copijaa más alakban.

Semmi sem volna könnyebb, mint őket a józan ész, a tudomány, a kereszttyénség Jézusi kellemével, de különösen az *írással* cáfolni meg: ha tellyesen ismerhetnők őket. De éppen ezt nem érhetjük el két okból: I. mert ők maguk rejtőzködnek tendentiose, részint azért hogy tellyes tudatlanságuk meztelenségét a világ előtt fel ne fedezzék, részint pedig azért – mert a polgári társadalommal csaknem minduntalan ellentétbe jutván szokásaikkal s tanakkal félnek a felbomlástól. – 2-or éppen ezért nem is lépnek a nyilvánosság elé tantételeikkel, hanem a véka alá rejtik saját világosságukat hogy így az újság ingere, a tiltott gyümölcs íze annál vonzóbb maradjon.

De helyesebb nevük minden bizonnyal azon elnevezés, melyet kedves t. társ úr oly talállóan alkalmazott rájuk: *naszirenusok*, vagy különcök, és semmi egyéb.

3. *Lázár Ferenc pacséri cipész mester beszámolója a pacséri nazarénusokról*
Pacsér 1870. november 5.

Rövid ismertetés a nazarénusokról,
melyet saját tapasztalása és a nazarénus atyafiaktól közvetlen hallomás
útján összegyűjtött egy volt nazarénus

A nazarenismus hazánkba Schweiczból jött be a negyvenes években, a legelsők Pesten és Torontál megyében Bocsáron voltak 1848-ban. Tulajdonképpen legelőször Strasburgban kezdődött 1830-ban hol egy bizonyos Heinrich Fridrich Fröhlich nevű német ref. pap kezdette meg az által, hogy a keresztség szereztetési alapigéji szerint azt hirdette, hogy csak a kik hisznek, és hinni képesek, tehát e felnőtteket szabad megkeresztelni, s ő aképpen is cselekedett, de a miért hivatalát vesztvén gyülekezetéből eltávozott s az újtant Schweiczba vitte át. Segéd társa volt valami Hackle nevű, a ki azután Schweiczból átjőve Magyarországon is mint legfőbb térítő szerepelt s mint az újtan apostola járt egész Európában gyülekezetről gyülekezetre. Ő keresztelte meg Pesten a legelső hívőket, kik közül való még Notter József ki jelenleg itt lakik Pacséron s a gyülekezet háznál mint

Templom-átya él. Továbbá Kalmár István (Krämmer) a pacséri gyülekezet alapítója is ugyan ezen Hackel által kereszteltetett meg 1854-ben, úgy szintén a közöttök most hazánkban legfőbb püspök vagy apostol Schmidt Péter is, kinek állandó lakása Pesten van.

Pacséron Kalmár által terjedt el az új tan, s ezen gyülekezetnek egyik fia Tóth Ferenc, ki 1855-ben szélmalomács volt Szabadkán szintén itt kereszteltetett meg, később azonban ismét elköltöztén Hódmezővásárhelyre ment, hol több évig mint egyedüli nazarenus tartózkodott. Azonban 1859 körül valami Etei Károly nevű fegyencz Illováról megszabadulván Tót Ferencz által megismerkedett ezen új hittel, s minthogy ő mint dologtalan csavargó dolgozni nem szeretett, de beszélni jól tudott; ő alapította úgy szólván Magyarhazánkban a legnagyobb gyülekezetet Vásárhelyen.

Heves megyében pedig egy takácslegény – kit közönségesen Béla atyafinak hívnak (: közönségesen csak keresztnéven emlékeznek egymásról :) terjesztette el ez ismert újvallást 1855-ben, de a kit az akkori kormány onnét kikísértetett s később aztán Amerikába vándorolt át.

A belevés az új gyülekezetben következőképen megy végbe: a felveendő egyént az egész gyülekezet elébe állítják akkor mikor szerintök már elég okos, igazabban szólva oktalan, egy *atyafi* majd nem kivétel nélkül e kérdést intézi hozzá: *hogya miért jött?* mire az illető ezt feleli: *hogya szeretne közéjük menni.* Erre ismét kérdik: *jó helyt van-e most?* s ha az illető azt feleli: *jó helyt:* akkor kiküldik, s nem szólnak hozzá semmit, s még vagy két évig nem is veszik be, s ha akkor ismét előjön, kérdik tőle: *van-e már Szent lelke?* s az illető akár azt feleli, *hogya van,* akár pedig azt *hogya nincs* mindenféleképp kiküldik, ha csak nincs bent az atyafiak közt erős pártfogója, avagy nem eleget ajándékozta a több atyafiakat, mert ha azt mondja *hogya van szent lelke,* az atyafiak ezt felelik rá: *tehát nem szűkölködik szent lélek nélkül tehát kimehet;* ha pedig azt mondja *nincs,* akkor meg azt felelik az Atyafiak: *hogya kezdett hát hinni szent lélek nélkül?* De ha már elég érett az az ha már eleget ajándékozott az erősebb atyafiaknak, akkor ha van közel nagy víz – belemártják, he pedig nincs akkor egy nagy tálba vagy egyéb edénybe vizet visznek be és megkeresztelik az illetőt atyának, fiúnak és szent léleknek nevében, a keresztelést a nők teljesítik, az imádkozást pedig mindig valamely erősebb atyafi férfi s akkor mondják a megkereszteltnek: *most felíratott neve mennyben, bevétetett a kegyelembe, eddigi bűnei eltöröltettek, most már kiment az állatok közül, és Isten fiává lett egyszerre.* Ez így megy végbe betű szerint. A további teendő azután a hallgatás, mert ha legkisebb olyan véleményt nyilvánít, a mit az erősek nem szeretnek, és ha ezen véleményt el nem ismeri bűnnek: rögtön kiteszik, *mert az Atyafiak ellen vétett, Isten csak másodrendűszerpet játszik.*

Igazgatásuk a vallási és világi dolgokban demokratikus volna, de csak is volna, mert már most is ki van fejlődve közöttük az egymás fölötti uralom, csak hogy némileg szent köpeny alatt és ezt leírni nehéz, mert többnyire azon egyéntől függ az igazgatás a ki abban a gyülekezetben legtöbb közöttük, s az bizonyos lehet arról, hogy akár mint intézkedik, azért tőle számot senki sem kér, mert ha egy vidéki főbb látogatni jó, vagy ha hivatalosan jár is az itt levő gyülekezetben, az otthon ép olyan zsarnok, mint ez itt. Például, ha valaki egy szót szóll, a mely a gyülekezet főbbjének nem tetszik: nem szólnak neki senkit, csak a főbb összenéz a többivel, és azt a vakmerőt a ki szóllani mert, otthagyják magára, s azután könyörögnie kell neki, hogy vegyék vissza, többnyire vissza is veszik, de legalább egy évig *sérült* (így hívják azokat a ki bűnhődnek), úgy hogy a büntetés ideje alatt sem nem esznek, sem nem isznak vele az ép tagok, s ha mindezt kiállja pissenés nélkül: akkor ismét beveszik.

Álljon itt egy példa osztó igazság szeretetökről: 1857-ben és az azt követő években az akkori kormányhatóságok egy kevésé üldözték őket. Szorongatások enyhítésére a Sveiczi és Amerikai gyülekezetek gyűjtöttek számokra pénzt, el is küldöttek Pestre 5000 o. [osztárk] é. [érték] forintot, Pesten ámbár csak néhány atyafi volt: mégis ott maradt 2000 forint, a többi 3000 forintot le hozták Pacsérra, itt aztán elosztották egymás közt következőképen: *Csányi Márton* püspök, *Szilágyi Sámuel* vén, és a többi gazdagok kaptak fejenként 50, 60, 100 forintot is, - *Szemesi Ferencz*, *Szemesi János*, és több szegények, a kiknek az üldözéskor némelyiknek még ágyneműjét is elvették a hatóságok, de mivel szegények voltak, nem vehettek el tőlük annyit, mint *Oros Jánostól*, *Szilágyi Sándortól* és több gazdagoktól, ÷ kapott fejenként egy, és két o. é. forintot, de szolnoki nem volt szabad. Itt nevetségesen jellemzi e Krisztus követőket azon körülmény, hogy mikor Pestre felmentek a pénzért, a vén *Hrdei Dániel* és *Nyári Mihály* ÷ magyar gőzhajózási ügynök Bezdánban ÷ atyafi, és többen: egyik kocsiról a másikra lövöldöztek egymásra cseresznye maggal. Ez is szépen jellemzi felebaráti szeretetöket: hogy Úrvacsora alkalmával – melyet csak az *atyafiak* vesznek épen úgy mint mi Kálvinisták – egy közülük föl kel, és kéri a gyülekezetet, hogy szegényebb atyafiak részére adakozzanak, a begyűtt pénzből aztán *Csányi Márton* püspök *Notter József* templom atya, a több fő csalók séta utazásokat tesznek, szegény *Sós Gábor* atyafira pedig minden órán majd rá dül a ház, s némelyik télen majd meg fagy a gyülekezet házbán: a másik gazdag meg 20 birkát ÷ jó melegsuba ÷ is magára szed, úgy alszik a nagy buzgóságban, mi után már meg csömörlött az imádságtól.

Ha aztán valamely szegény atyafi bemegy egy gazdaghoz: *ülj le atyámfia* így köszönti a gazdag, de ha egy gazdag látogatja meg: a csokolodzásnak és sukdosásnak vége hossza *nincs*.

A jótékonyság, alamizsnálkodás szerintök nem szükséges, s igen ritkán is gyakorolják, pl: egy most is élő szegény atyafi *Szanyi Sándor* kért kölcsön egy gazdagtól egy véka búzát, ez azonban jól lepirongatta előbb hogy mért nem iparkodik, azután elment a többi gazdag atyafiakhoz, beszélt velök, s vissza térvén ekképen nyilatkozott a szegénynek: *édes atyámfia úgy szóltak a többi atyafiak, és az én szívemben is úgy van megírva dolgozzál és keress, az az Kaparj kurta neked is lesz.* Szóval jó intésekkel bőven elhalmozza, de búzát nem ad neki, a gyülekezet pénze pedig kell *Nyáry Mihálynak* utazgatásra, a szegény atyafi hét, nyolc gyermekével *hadd éhezzenek.* És ez mind így megtörtént. Tény szóról szóra a mit itt leírtam.

A fokozatok pedig közöttük ekként vannak:

1. *Gyenge barát.*
2. *Erős barát.*
3. *Gyenge atyafiak.*
4. *Erős atyafiak.*

Ez utóbbiak közt vannak osztán énekesek, tanítók, evangélisták, vének, püspökök, akik mind ajánlás útján egy felsőbb püspök által erősíttetnek meg, mint akár a pápakövetőknél.

A házasság ezelőtt tíz évvel el volt közöttük törölve egy Sveiczi rendelet által támaszkodva Máté 22 rész 30 versére, a hol a feltámadásról van szó, és a feltámadást az ő mostani új gyülekezetükbe lett lépésökre alkalmazták, de ez állításnál magok a tévelygők fejei is átlátták, hogy bolondot tettek, és azt vissza is vonták, de akkor eleintén senki sem mert ellent mondani, kivéven *Lestár Gábort, Lázár Mihályt* s néhány velök egy értelemben voltak, kiket aztán röktön az ördögnek adtak át, s a gyülekezetből ki tiltottak s még ma is mint *sérültek* a gyülekezeten kívül állnak.

A kitiltás nem megy közöttök egyforma mérték szerint; *mert egy erős atyafinak, senior, diaconusnak, püspöknek, egy általában a főbbeknek* több van megengedve mint a *szegényeknek.* Az *erőseknek* p.l: szabad világi könyveket is olvasni, másokat dorgálni, pirongatni, meg világi emberhez disznótorba is el menni, a mi a *gyengéknek* nincs megengedve; sőt hogy a *főbbeknek* még egy kis részegség is fel sem rovandó: erre is példával szolgálok: *Erdei Dániel* és az első fő térítő, s püspök *Hackl* elmentek egy *Új-Vidéki* atyafihoz látogatóba, és ott valami jó féle szerémi bortól annyira becsíptek, hogy *Hackl* még okádott is, mivel gyengébb volt bort inni, mint *Erdei*: de az ilyen dolgot a *sátánnak* rovják fel. Ezzel éppen ellenkezőleg egy idevaló szegény *gyenge atyafi Tóth János* kubikolni lévén igen fáradtan ért be

Zomborba, hol fél fertály itsze pálinkát, s egy messzely bort megivott, s ez a fáradt eléhezett embernek meg ártott; e tette miatt röktön egy évre mint *sérültet* nyugalomba tették, úgy hogy neki *az ép tagokhoz* még köszönnie sem volt szabad.

A *nősülés* következőképen megy véghez: Ha valaki feleséget akar venni, tartozik a gyülekezetnek bejelenteni, és az keres neki nőt, azonban – bár nem éppen mulhatatlanul ahoz kell neki állani; de azért mégis ritka a ki ellent mond, mert akkor az *atyafiak* ellen vétene. Ekkor asztán az *erős atyafiak* megáldják az illetőket, s a házasság meg van.

Úgy szintén ha másegyébb világi ügyben van is valami bajok – ha hogy az is nazarenus, a kivel az ügybaj van – azt is a gyülekezet intézi el, és abban meg kell nyugodni az illetőnek, mert ha nem engedne, menten kivetik s így nem mer senki semmi dologban ellent mondani.

Épen a napokban történt, hogy Notter apostol szétépette a szomszédjának egy tyúkját; a káros nő, névszerint *Pormozi Jánosné* feljelentette a kárt a több atyafiakhoz, a kik között voltak többen, kik a dologra nézve semmit sem szóltak, *Csányi Márton* püspök úr pedig ekképen szólott: *ha kárt tett Notternek a tyúk hát jól tette hogy szétépette*. Ime tehát azért nehéz ő közöttök maghatározni, hogy tulajdonképen milyen törvény szerint járnak el, mert rendesen azon személy minősége, a ki a bűnt vagy hibát elkövette, dönti el az ügyet; mert pl. Notternél és mint főtebb láttuk Erdeinél és Hackelnál *a Sátán a bűnös a szegényebb Tót Jánosnál pedig már ő maga a bűnös*. *Kalmár Istvánt* a pacséri gyülekezet alapítóját is többenmű fertelmességein kívül épen azért tették ki végképen a gyülekezetből, mert ő – ha a bolond vagy okos órája följött önállóan is mert szólni és intézkedni.

A gyülekezet szükségleteire önkéntes adakozás van ugyan közöttük, de *baráttól* vagy *sérülttől* nem vesznek el semmit, kivéven ha egyes *gazdagabb tagoknak nyújt a gazdagabb barát* ajándékot – azt nem bánják. Egyéb iránt a begyűlt pénzből a gyülekezetnek nem csak saját szükségait fedezik, hanem ha valahonnan *főbb fajta látogató* jön: annak elébe kell küldeni a pénzt, hogy tovább utazhasson, így osztán az ilyen csavargó soha sem a maga, de mindig a más pénzből utazgat még Amerikába is.

4. *Turóczi Endre* *haraszti református lelkész válaszevele*
Haraszti 1870. november 20.

Tisztelt lelkész ur!

Folyó év oct. 30-án kelt levelét vettem e hó 18-án egyházi beszédeivel együtt. Viszonzásul küldöm „A Nazarénusok ismertetése,” című

röpiratkát. Fogadja amazért szíves köszönetemet, ezt pedig oly szívesen a mily szívesen küldöm.

Tetszett felhivni levelében hogy egyházi beszédeire tenném meg bírálatomat őszintén. [...] De itt egészen más álláspont van előttem, a mennyiben egy oly felekezet tanairól irt munkákat kellene bírálni, mely felekezetet még eddigelé inkább erkölcsi – mint hittanuk után ismerhettünk – bár náluk a megkülönböztetésnek még fogalma is ismeretlen. – Természetes: egyszerű emberekből alakulván a felekezet, rendszeres tudományosságot tőlük nem várhatunk. A stabilizmus bilincsei közt nem akarván maradni, napról napra mind inkább kezdenek rejtélyességükből kibontakozni. S ez lehet oka hogy tán Makó környékén nem épen úgy hisznek s cselekesznek mint én ezelőtt 6 évvel ismerém őket. Sőt Pacséron is – hol elsőben kezdtek jelentkezni 1854 után – most egészen másként állnak. Mind ez oknál fogva szabadjon a bírálatot egészen mellőznöm. Általában mégis anyit nyilvánítok, hogy utobbi egyh. beszéd a biblia alapján kimutatja érintett felekezet homok-alapját s a jövő nélküliségét. Az elsőben felhozott tények (5. 6. lap) szinte Pacsér környékén is mind megtörténtek. De hogy a nazireusság lett volna kiindulási pontjuk, ennek nyomára nem bírtam jönni, sőt inkább a világ romlottsága bírhatta alapítójukat egy tisztább erkölccsel ékeskedő felekezet alakítására, mint nevezetük is igazolja. A nazarénus nevet ők maguk gúnynévnek veszik, s örömet Krisztus követőinek szeretik magokat nevezni.

A magyarországi nazarénizmus 1854-től számíthatja kezdetét, bár előbb is voltak itt ott leginkább egyes mester legények, kik külföldön ismerkedvén meg ez eszmékkel ezeket csak házuk belsejében melengették. De nevezett évben Pacséron nyilván fellépett a mellett Krémer (keresztnevét nem tudom). Innen mint focusból terjedt a szomszéd Omoraviczára, Bajára s több más helyekre. Krémer, mint maga is mondá: *minden volt csak jó nem.* Volt elsőben is – mint catholicus ember – barát = szerzetes, majd színész, katona, ügyvéd. Fellépven gyönyörű ékesszólással adta elő a biblia egyes – kivált újszövetségi részeit, nem kimélve a papok elleni epés kifakadásait. A nép csaknem profétának tartotta, todult tömegesen hallgatására s úton útfélen predikált, mignem a zombori megyei (politikai) tisztviselőség megkerestetvén, hogy hallgattassa el, csakugyan kijön valami hivatalos közeg s a bikaistálóba csukatta mint aféle eszelőst. De ide is követte a nép s tejbe vajba fűröszttötte hordván neki a sok ételt s italt. Innen kiszabadittatván Baján kezdett agitálni mignem – ha jól tudom – a főispáni hivatal, mint formális bolondot, a bolondok házába vitette Bécsbe. Midőn ez intézetet meglátta, gondolván hogy őt odaszállásolják, így nyilatkozott: nem engem kellene idezárni, hanem

azokat a kik engem ide záratnak. Meddig volt fogva, nem tudom, de azt igen, hogy most ügyvédkedik, s a félrevezetett nép erkölcstelen élete miatt maga rekeszté ki gyülekezetéből egykori prófétáját. Beszélük, s ő maga sem tagadja hogy egy 3 gyermekes asszonyt elcsábítván férjétől, szobájában egy szekrénybe rejtette a keresők elől, de a megrabolt férj utobb mégis rátörvén fivérével – jól megnadrágolták, sőt boldogult ipam egyszer egy névnapon ezt mondván neki: Krémer ur! Siessen haza, mert a menyecske várja a szekrényben – e leplezetlen feleletet nyeri: azt csak a szeretet cselekszi! Ez némi fényt vethet szigorú moráljukra, mivel oly fennen kérkednek. Ime a felekezet alkotója, élettörténete. Terjedése egyes missionáriusai által történik. Így Vásárhely környékére egy Csányi Márton nevű főfő nazarénus szokott lelelátogatni. Hogy a külszói ilyen felekezetekkel van némi összeköttetésök, mutatja az, hogy végszámba kapták a vásznat s minden közibök állt új ember 5-5 forint foglalót és ingyen bibliát.

A mi végre a Nazarénusok által szükségessé tett egyházi és polgári intézkedéseket illeti: ezek leginkább feltalálhatók a dunamelléki helv. hitv. egyházkerület jegyzőkönyveiben. Így történt hogy halasi volt lelkész Szilády ur, Baksay Sándor 1857 tavaszán Pacsérára küldetett, hogy megtérítésükre próbát tegyen, de sikertelen volt járása, mert úgy az okosabbaknak látszó, mint a legügyetlenebbekkel nem tudott semmire menni, nem csak, de midőn ottani főnökjük elbocsátatott a sikertelen vitatkozás után, e jó kívánnattal vett búcsút: világosítsa fel a szentlélek *édesem* magát is.

Ezolta majd minden évben van az e. [egyházmegyei] k. [közgyűlési] jkönyvekben némi intézkedés téve a velek való bánást illetőleg. De a tapasztalat azt igazolja, hogy legjobb őket figyelemre sem méltatni. A hatás visszahatást szül.

Az újabb intézkedését B. Eötvös miniszter urnak úgy hiszem felesleges emlitenem, ennek következtében történik hogy most már párbért nem fizetnek, nem kereszteltetnek, hanem csak a politiai hivataloknál iratkoznak. Temetkezéseiket is önállóan végzik csendben.

Ezek azok, mikben a feltett pontokra felelheték. Adná Isten hogy egyházunk békéje e felekezet mi hamarábbi elmállásával újra helyre állna!

Még valamit. E felekezet, mely eleinte papot, templomot szükségtennek tartott, jelenleg oda fejlődött, hogy közös erővel épített *gyülekezet-háza* van Pacséron, Omoraviczán is. Előbbi helyen közösen nyilvánítván iskolánk érintett felekezet tagjai is társakoztak – bár nekik csak írni, olvasni számolni kell tudni, reáltanokra nincs szükségök. Utóbbi helyen rendes tanítójuk van, természetesen az ő tanukat valló egy ta-

kácsmester. Egyházi adójuk még most rendesen nincs, a menyiben csak a vagyonosabbak járulnak anyagi segéllyel középületeik elő állításához s fentartásához, egy egy 20 uj forintot is fizet. De később az aránylagos teherviselés bizonyosan életbe lép. Előbbi helyen lehetnek 80 családot számítva 5, 6 taggal = 400-500; utóbbi helyen számosabbak. Kezdetleges egyszerűségekből kibontakozva most csaknem ők a támadók a divatban, fényűzésben. Egy vagy más vidékről elvtársaikat nagyban traktálják, s mint valami egyház látogató vizitátort készséggel szállítják tovább.

*5. Kulcsár Sándor református lelkész válaszevele
Újvidék 1871. február 2.*

Nagytiszteletű lelkész ur!

A múlt hó 20-ikán írott nagybecsű levelét s korszerű egyházi beszédnek küldését részemre – legnagyobb köszönettel fogadtam. – S részemről tisztelem adásaúl fogadja Tisztelendőséged jelen soraimat, melyben igyekszem kívánságát teljesíteni. –

Tisztelendőséged – bizva a népszámlálási munkálatok pontosságában – tőlem levélben csupán azt kívánja, hogy ezen összeírást megtekintve, közöljem az itten is létező Nazarénusok létszámát. Én ezen kíváratnak igyekeztem eleget tenni s a Városháznál lévő összeírási lajstromban csupán 68 lelket találtam beírva. – Ennél pedig tudtomra több van, hanem itt is igyekeztek kijátszani a törvényes hatóság célját az által, hogy nem írárták be magokat.

De bizalmas kérésének, leghivebben akarva szolgálni, rendeztem közöttük magam egy összeírást s létszámokat 154-nek találtam, lehet s bizonyosan vannak még ennél is többen, de nem ismerve őket, nem is valék képes mind összeírni.

Jellemzésökre nézve – által olvasva – a Tisztelendőséged által nagy gondnal s tudományossággal kidolgozott egyházi munkát – teljesen egyet értek. Nálunk is ugyan azon tények vannak, mint a hogy abban elő van adva, ugy hogy bár mint szeretnék is ujjabb adattal nem szolgálhatok.

Azonban, minthogy a Tisztelendőséged által kiadott egyházi beszédben nem látom azt, hogy immár maguk közt is meghasonlottak – tehát, mint örvendetes tényt vagyok bátor írni, hogy nálunk már ez létre jött. – Jelenleg 3 felekezetbeli van: az első olyan mely gyűlöl minden társadalmi rendszert, a hivatalokat feleslegesnek tartja, egyedüli idvezülteknek soval csak magokat képzelik, ez megszakított velünk minden érintkezést. A 2-ik megtartva az elsőnek főbb elvét, a keresztséget szükségesnek látja,

ugyan azért szülötteiket el is küldik kereszteni, hanem keresztszülék nélkül. A 3-ik gyülekezet már a keresztség mellé illőnek tartja a maghaltak tisztességes eltakarítását is, s mindkettőt végeztetik is általam, azóta önként mióta a miniszteriális rendelet a kényszerítettést megtiltotta. Honnan azon tapasztalásra jutottam, magukra hagyva, előbb utobb oda jutnak, honnan eltértek. Hanem megjegyzendő különösen az, hogy ezen 3 féle gyülekezet jobban kárhoztatja egymást, mint bármely idegen felekezetet.

Figyelemre méltó még az is, hogy nálunk többnyire özvegyasszonyok lettek Nazarénusokká, úgy hogy olyan kik párostul azok lettek csupán 25 van. Legtöbbnyire nőkből állanak. Vannak közöttük nemzetiségre nézve, Magyar, Szerb, Sokacz, Zsidó, tot, Német, Örmény, kik mind meg annyi különböző vallásfelekezethez tartoztak. S mint hogy a legtöbb refm magyarból van, nagyon természetes az istentiszteletök csupa magyar, s azok kik egy szót sem értenek magyarul örömmel s lekesülve járnak azért a gyülekezetökbe. S ez az, melyet nem bírok magamnak meg magyarázni, hogy valjon mi lehet azon vonzerő, mely mind ezeket oda vonza s ott megtartja. Ugy hogy én is azon hiedelemben látszom lenni – mint a melyet sokan mondanak – noha bár ők tagadják határozottan – hogy a Commonismus minden tekintetben életbe van náluk léptetve.

Ezek azon tények, melyeket sok teendőim mellett Tisztelendőségdek, bár a legrövidebben de híven, kérésére közölni szerencsés vagyok.

Adja az ég, hogy terhes fáradtságos munkálkodását a legszebb siker koronázza! Hazám s vallásom érdekében bár mikor teljes készséggel ajánlom fel én is tevékenységemet. Ugyanazért kérem Tisztelendőségdek, ha a szent ügy érdekében, munkásságom s igyekezetem s közreműködésem használhatja, bár mikor szabadon rendelkezzen velem, én mindenkor szent kötelességemnek fogom tartani azt teljesíteni. Ha pedig az én csekély közre működésem nélkül is létesülhet, - mit hiszem is, hogy fog – a kitűzött történelmi munkának napfényre jövedele, szabadjón előlegesen is egy példányra számot tartanom.

IV.

CSÉCSI MIKLÓS: A NAZARÉNUS KÉRDÉSHEZ²⁵⁸ (részlet)

Makó, 1875. november 3.

[...]

Minden, egyházunk helyzete, és jövője iránt érdeklődő emberre nézve, meglepő, sőt megdöbbenő tünemény a nazarénizmus. Nem elég, hogy a magasabb régiókban fagyos szél fujdogál, mely a vallásos élet virágait lehervasztja: az egyház élőfájának gyökerén is férgek rágódnak, megjelent e külföldről importált phyloxera vastarix: a nazarénizmus a vallási proletariátus alakjában.

Bármennyire érdekünkben áll is ezt a kérdést tanulmányozni: be kell vallanunk, hogy még eddig igen kevésre mehettünk e tekintetben. Ezt a szektát mindenekfelett mély titkolózás jellemzi; irodalma nincs, s így igen nehéz ottan-ottan az álarcot lerántani rólok. Még magok közt is erős kordont vonnak, s évekig lehet valaki „gyenge barát” közöttük „míg erős barát” válik belőle. Csakis, a beavatottak adhatnának kellő felvilágosítást felőlök. Arra azonban még eddig nem volt eset, hogy ily beavatott „erős barát” vagy „atyafi” – a ki a szektában prófétai, apostoli, püspöki stb. nevet visel – nyilatkozott volna a nazarénizmus tanai, s organismusa felől. Ezt ugyanis az érdek tiltja, mert annyit biztosan tudunk, hogy a főbbek, a „hivők” sűrű adakozásaiból igen szép jövedelmet huznak, vagyont szereznek. Zsebérdekők ellen pedig ezek a „szentek” se vétenek.

Egyházunkhoz különböző okok miatt visszapártolt volt-nazarénusoktól tudom, hogy ott valóságos, szigorú hierarchia létezik. A főbbek föltétlen engedelmisséget kívánnak s egyetlen, nekik nem tetsző nyilatkozat elég arra, hogy valaki közlők számüzessék. Az is igaz, hogy létrejöttük óta többrendbeli metamorphozison mentek át. Volt idő amikor a házasságot is tiltották mivel magokat ujjászülötteknek, sőt angyaloknak tekintették. Ez a felsőbb rendelet most már hatályon kívül tétezt, most ugyancsak nyakra-főre nőszülnek, náluk ugylátszik az „amour libre” [szabad szerelem] van elfogadva, amit – legalább itt Makón – az is

²⁵⁸ A szerző írása megjelent az *Evangeliumi Protestáns Lap* 1875. évi 47. számában. Mégis fontosnak tartjuk az írást nagyrésztét újólag közölni, mivel sok helyi vonatkozása van. Ugyanakkor Csécsi tiszteletes munkája azon kevesek közé tartozik, melyek nazarénusok térhódítása kapcsán fölmerülő kérdések mélyebb összefüggéseit is kutatták. Az írás egészen azonban koncepciózusnak tekinthető. Mint a többi idézett munkát, ezt is ellenérdekelt fél írta. Ha ezt lehántjuk róla, értékes információkat nyerünk a makói gyülekezetre vonatkozólag.

látszik igazolni, hogy a „nénik” pár agg nő kivételével megbélyegzett s feslett nőkből kerültek össze. A férfiak hasonlóképen erkölcsi tekintetben kifogásolt egyének. Nem rég történt, hogy itteni főnöküket L. [Lőkös] nevű ács mestert – egy reform. férj honn maradt nejénél tetten kapva, kegyetlenül eldöngette, sőt hogy ezen eljárása annál nyilvánosabb legyen, az illetőt az utcára is kivonszolta, tettét kiabálva, s a „szentet” az egybegyűlt nép előtt ütlegette.

Kezdetben tartózkodtak a nazarénusok minden nyerészkedő foglalkozástól, ma a dolgot általában kerülik, de annál inkább gescheftelnek, a nők majd mind kofák, s a férfiak nagyrésze szatócs. Új tagok felvevésében sem oly szigorúak most már mint voltak eddig. Fődolog, hogy az új aquisitio vagyonos legyen. Megtörtént dolog, hogy egy itteni jómódu paraszt embert hosszas küzdelem után sikerült megnyerniök, ez azonban kikötötte, hogy se a dohányzásról, se a káromkodásról le nem mond a kedvökért. Belenyugodtak e feltételekbe is, tekintettel lévén az illető elharácsolandó vagyonára, s azzal biztatván, hogy majd imádkoznak ök érette, sőt helyette is. Hol kell ennél különb jézsuitaság?

Azon negyedfél hónap alatt amióta itt lelkészkedem, volt már többször alkalmam nazarénusokkal találkozni. Megvallom, nem győztem eléggé kárhóztatni nálok azt, hogy a nyílt, egyenes és becsületes magyar jellemet annyira kiforgatják sarkaikból, hogy ezen átalakítás a „hívő” egész alakján s minden szaván oly feltűnő. Némelyik, melancholiába látszik szenvedni, másik meghallgatja ellenvetéseidet, kapaczitálásodat, de azért egyáltalában nem hajt reád; jelszava: „csakazért se.” Beszéltem olyannal is, a kit például Budapesten a Lipótmezőre vinnének. Akár a szentírásból, akár másunnan vett érveléssel őket meggyőzni aligha lehet kivált lelkészeknek, a kiket határtalanul gyűlölnék s „ördög trombitájának” neveznek.

Valószínű, hogy találkoznak olyanok is a kiket a világ romlottsága feletti tünődés viszen közéjük. Bárgyu emberre nagy hatással és vonzerővel bír az, hogy van egy szekta, melynek tagjai mind ujjá vannak születve s az Isten országát okvetlen meglátják, míg rajtok kívül minden ember elkárhozik. És a farizeusi exclusivizmus, párosítva jézsuitai felfuvalkodás és térítési dühvel jellemzi a nazarénusokat. Minden jel oda mutat, hogy két részre oszthatók, u. m. furfangos csalók és együgyű csalatottak osztályára. Értelmi vagy erkölcsi alapot nálok hasztalan keresünk. Minden csak látszat és alakoskodás. Az a körülmény pedig, hogy az internationale szárnypróbálgatásaival, s az ugynevezett social-democraták erőfeszítéseivel egyidejűleg kezdtek hazánkban hódításokat tenni; azaz engesztelhetetlen gyűlölet, melylyel minden létező egyház és csak kényszerből türt

társadalmi rend ellen viseltetnek: azt sejteti velem, hogy e szekta gyökér-szálai messzeföldre elágaznak, s az említett vészteljes irányzatokkal szervi összeköttetésben vannak.

Tény, hogy a nazarénizmus a szó teljes értelmében kozmopolita. Haza, nemzet, üres hang a nazarénusok előtt csak kénytelenségből engednek a felsőség és a törvényeknek, s ha egyszer tulsúlyba vergődnének: minden állami és társadalmi rendet felforgatnának.

E pontnál lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy micsoda abnormis, kiváltságolt helyzetben vannak ezek az ország törvényeivel szemben is. Néhány száz embernek tetszik államot alkotni az államban. Külföldi titkos összeköttetésben állnak; idegen izgatók s ámitók által kormányoztatnak, állam- és társadalom ellenes törekvésekre egymást szabadon fanatizálják. S minderre az állam szemet huny. A pápa rendeleteit – méltó joggal – ellenőrzi, de a külföldi nazarénus püspökök itt szabadon izgatnak, s vak engedelmességü hivekre találnak. A nazarénusoknak szabad az esküt megtagadni, szabad elhagyni a családját, s uj meg uj ágyasságra lépni, nekik szabad azt a hazaellenes meggyőződést terjesztetni, hogy katonáskodni nem kell stb. stb. S a liberális törvényhozástól a nazarénusok mindezen, és még számtalan anomáliák szentesítését remélik és várják. Lehet, hogy nyerne is.

Szerintem a nazarénus kérdést nem lehet a vallásszabadság kérdésével egy kalap alá vonni. *Ez tisztán szociális kérdés. [...]*

Micsoda ellenszereket lehetne tehát e szekta terjedése ellen alkalmazni? E kérdés megoldása összefügg e szekta létrejöttének okaival. [...] Itt az alföldi nagy népességű egyházainkban, a kevés számu lelkészek physikailag vannak akadályozva abban, hogy a lelkipásztori gondot gyakorolják: Az a mindennapi halottemetés, a felhalmozott irodai munka, – beszélő és rubrikázó s kiadványozó géppé változtatja az embert. Nem is említve a számnélküli gyülesezést, s az iskolákra való felügyelet nem kis feladatát; könnyű belátni, hogy itt, hol egy lelkészre 7, 8, 10 ezer lélek is esik, lehetetlenséggel határos felkeresni az egyes családokat, a szegényeket, csonkabonkákat, sántákat és vakokat összeszedni az utcák szorosairól, s az utakról és ösvényekről s a távoli pusztákról. S épen ezen physikai akadályoztatásból származó kényszerült mulasztást használják fel a nazarénus térítőik. – Mit tegyünk hát? *Összük fel minélelőbb ezeket a kolosszális nagy egyházakat, apróbb, külön templommal, lelkészszel s egyháztanácssal bíró gyülekezetekre. [...]*

Az is szomorú igazságok közé tartozik, hogy ezen nagy alföldi egyházainkban – kevés kivétellel – a nép iskoláztatása 2-3 évig szokott tartani, s daczára minden egyházi és világi törvényeknek, a növendékek roppant

százaléka marad iskolázatlanul. Elhagyja a növendék az iskolát mielőtt hitvallásra jól megtanított volna, sőt azt a keveset is elfelejtve, nincs ellenállási ereje a csábítással szemben. A nazarénusok pedig épen az ilyenek közül toboroznak; köztük – legalább itt – egyetlen tanult ember sincs. *Az iskoláknak mindnyájan ellenségei.* Az írást, olvasást, és számvetés elemeit csak eltűrik, de a töbi szerintők az ördög találmánya. Ha valaha mint elősmert felekezet rendezik ügyeiket, iskolát aligha fognak csak egyet is állítani. *Jó népiskolák 6 évig terjedő tanítással szinte hatalmas ellenszerűül tekinthetők.*

Az is figyelemre méltó dolog, hogy predikációinkban ne moralizáljunk örökösen. Tullhajtott moralizálás hitközönyt eredményez. Ösmertes-sük, magyarázzuk, alkalmazzuk *a szent könyv szépségeit, a kijelentés magasabb igazságait.* [...] *Protestáns öntudatra kell ébreszteniünk hallgatóinkat [...]*

Végül, felette óhajtandó, hogy a jövő lelkészei, oly szellemben és irányban képeztessenek, hogy a lelkészi pályát, ne pusztá vivendi modusnak tekintsék, hanem már ott a kollégiumokban *missionárius lelkületet sajátítsanak el.*[...]

FÖLHASZNÁLT IRODALOM

- BÁLINT NAGY I. Bálint Nagy István: Kolerajárványok Csanád vármegyében. Makó, 1928.
- CSÉCSI M. Csécsi Miklós: A nazarénus kérdéshez. Evangéliomi Protestáns Lap 1875. 415-417. l.
- JEGYZŐKÖNYV 1884. A magyarországi evang. reformált egyház egyetemes konventjének jegyzőkönyve. Budapest 1884. november 17-24-ig. Debrecen, 1884.
- JELENTÉS 1908. Esperesi általános jelentés a békésbánati református egyházmegye 1907. évi állapotáról. Gyula, 1908.
- KARDOS L. – SZIGETI J. Kardos László, Szigeti Jenő: Boldog Emberek közössége. A magyarországi nazarénusok. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1988.
- LAKATOS P. – ORBÁN I. Lakatos Pál, Orbán Imre: Egyházlátogatások a makói Szent István plébánián 1835-ben és 1859-ben I. rész. In Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica 1. Szeged, 1995. 51-135. l. II. rész. In Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. Studia Historica 2. Szeged, 1999. 317-362. l.
- OMBÓDI J. Ombódi János: Szét éves a makói gyülekezet 1868-1968. Makó, 1979. Kézirat.
- PALOTAY S. – SZIGETI J. Palotay Sándor, Szigeti Jenő: A nazarénusok. A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának Tanulmányai I. Szerk.: Palotay Sándor. Budapest, 1969.
- REIZNER J. Reizner János: Makó város története. Szeged, 1892.
- SCHEM. 1902. Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis pro anno MCMII. Temesvári, 1902.
- SCHEM. 1904. Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis pro anno MCMV. Temesvári, 1904.
- SZALAI I. Szalai István: Lélektani okadatolása a Nazarénusok terjedésének. Evangéliomi Protestáns Lap 1875. 391-392. l.
- SZEBERÉNYI L. ZS. Szeberényi Lajos Zsigmond: Nazarenismus. Nyebcskerek, 1888.
- SZIGETI J. Szigeti Jenő: „...Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok...” Budapest, 1978.

SZÖLLŐSI A. 1870.

Szöllősi Antal: I. Nazarénusok – vagy mi mindegy Krisztus követők-é? II. E felekezet tudományának bírálata. 2 Népszerű egyházi beszéd. Hódmezővásárhely, 1870.

SZÖLLŐSI A. 1871.

Szöllősi Antal: A Nazarénusokról. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1871. 471-492. l.

ÚJLAKI A.

Újlaki Antal: Bibliás emberek. (Nazarénusokról.) Szeged, 1897.

RÖVIDÍTÉSEK

CSMLT Csm. Fel. Anyk.

Csongrád Megyei Levéltár Csanád megye felekezeti anyakönyvei

CSMLT Alisp.

Csongrád Megyei Levéltár Csanád Vármegye Alispánjának Iratai

CSMLT MFLT

Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltára

M. Ev. It.

Makói Evangélikus Egyházközség Irattára

M. Közgy. Jegyk.

Makó Város Közgyűlési Jegyzőkönyve

M. Naz. It.

Makói Nazarénus Gyülekezet Irattára

Mb. Ref. It.

Makó-belvárosi Református Gyülekezet Irattára

Mb. Rk. Lt.

Makó-belvárosi Római Katolikus Egyház Levéltára

Mú. Ref. It.

Makó-újvárosi Református Gyülekezet Irattára

MVTI

Makó Város Tanácsának Iratai

TtREL

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

